

I. Fogalmi közelítés**1. Nemzeteszme és széttartó diskurzusok***a. történeti-irodalomtörténeti diskurzus*

A 18. század végi nemzettudat változását Bíró Ferenc „a rendek szerint nem tagolt, egységes és oszthatatlan, önálló létezőként” elkülönülő nemzetfogalom feltűnésében mutatja fel. „Ennek az elkülönülésnek az alapja a nyelvben van. A nemzet az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást, e nemzet minőségét pedig az ezen a nyelven művelt »tudományok« mutatják meg. Ez a nemzetfelfogás jól észrevehető módon a társadalom alacsonyabb néposztályainak köréből származó értelmiség számára volt most, a 18. század végén jelentőségteljes gondolat, s egyelőre még kevésbé a kor nemessége számára, amely egy sok nemzetiséget magában foglaló királyság vezető ereje volt s mint politikai testület láthatóan tartózkodott az egyensúly megbontásától.”¹ A nemzettudat változása a monográfia alapkoncepciója szerint a nemesség és az értelmiség közötti sajátos „dialógusban” értelmeződik: a nemesi előjogokra épülő, kizáró jellegű rendi nemzettudattal szemben az értelmiség a századvégén kidolgoz egy nyelvi alapon elgondolt, egységesítő nemzeteszmet. A modern nemzeteszme alapkritériuma így az egységesség lesz, viszont ez a nyelvben, s nem a jogokban konstituálódik.

E koncepció sok tekintetben Kosáry Domokos elgondolása cáfolataként² is olvasható, aki a nyelvi mozgalmat a nyelvújítással egyetemben a rendi nacionalizmus fogalmi körébe utalja. E fogalom a feudális–antifeudális szemléleti kettősség jegyeit viseli magán, innen nézve határozatlik meg átmeneti nemzettudatként: „A nacionalizmust mint nemzeti törekvések együttesét a polgári fejlődéssel hozzuk kapcsolatba. Elnevezésünk nem ennek próbál ellene mondani, és természet szerint nem olyasmire utal, mintha a nacionalizmust a feudalizmus hozná létre. Csak annyit állapít meg vitathatatlan tények alapján, hogy ebben az időszakban, a 18–19. század fordulóján, Magyarországon, a nemesség nagy többségének körében egy olyan nacionalizmus vált uralkodóvá, amely nem lépte túl a feudalizmus körét, még nem kapcsolódott a kiváltságok ellen irányuló törekvésekkel, sőt

¹ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 156.

² KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., 1977, 92–96; Uő., *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 652, 713. Irodalomtörténeti szempontból Tarnai Andor fogalmazott meg markáns ellenvéleményt az először 1971-ben publikált (Századok, 1971, 545–629) tanulmány gondolataival szemben (TARNAI Andor, *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*, It, 1972, 383–396).

ellenkezőleg: inkább a kiváltságok védelmében volt mozgósítható.”³ Jól látható, hogy a rendi előjogok megőrzése vagy elvetése a konstitutív mozzanat, a nyelviség ennek alárendelten tűnik csak elő. Komoly jelentőséghez jut viszont az etnikai elem: a rendi nacionalizmus fogalma valójában etnikai tudattal átszínezett rendi natio-eszmét jelöl.

Csetri Lajos arra hívja fel nyomatékosan a figyelmet, amire már Kosáry Domokos is utalt,⁴ nevezetesen, hogy a rendi natio eszméje maga sem egységes: „tudomásul kellene venni végre, hogy a rendi magyarságtudatnak is kétféle variációja van, s nemcsak a kurucos, függetlenségi szellemű magyar történetiszemlélet hagyományai tekinthetők magyaroknak: a királyi Magyarországon évszázadokon keresztül élt nemesi családok, különösen a Dunántúl családjai számára magától értetődő hagyomány volt a labanc nemzettudat, így a kuruc–labanc ellentét nemcsak magyar–német ellentét, hanem magyar és magyar ellentéte, belső, sőt kiéleződött szakaszaiban polgárháborús ellentét is.”⁵

Kulin Ferenc függetlenség és lojalitás kapcsolatáról kialakított nézetei sok tekintetben hasonlatosak ehhez, de ő inkább az adott politikai helyzet meghatározottságait emeli ki, valamint azt, hogy e kategóriák nemcsak a rendi nemzettudat körében érvényesek, fontos szerephez jutnak a modernizálódó változatokban is, a 19. században.⁶ A modern nemzettudat kialakulását racionális, érzelmi és erkölcsi szakaszok elkülönítésével mutatja be,⁷ tartalmi jegyként kiemelve a vitézi és a civil értékrend együttlését.⁸ Kulin Ferenc koncepciója, amely nem kis mértékben Kölcsey életművének vizsgálata során alakult ki, „a nemzetközpontú *én-tudat* természetét”⁹ állítja központba, azt az újszerű viszonyt, amelyet a hagyományos identitásélmény válságba kerülését megelőző individuum alakít ki egy megképződő új közösségeszmével.

A felvillantott elgondolásokban jól megfigyelhető, hogy vagy a rendi–polgári (premodern–modern) nemzetfelfogás közötti váltást állítják a középpontba, vagy egyfajta tipológiai közelítésmóddal élnek. Az első esetben a kizáró jelleg megszüntetésén, az egység megteremtésén van a hangsúly, vagyis a *váltás* mibenlétének megvilágításán, a másikon inkább a különféle *változatok* egymásmellettiisége hangsúlyozódik, premodern és modern nemzetfelfogások kontinuitását és összefonódottságát sugallván. Mindkét felfogás talál érveket a történeti szakirodalomban.

³ KOSÁRY, *Napóleon és Magyarország*, i. m., 78.

⁴ „A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is, csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkor helyzettől függően változott. Ha a külső (és belső) antifeudális veszély fenyegetése tűnt nagyobbak, a feudális nacionalizmusnak Habsburg-hű változata, a veszély csökkenésével viszont ellenzéki változata erősödött.” (*Napóleon...*, i. m., 149.)

⁵ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek*, Bp., 1986, 58.

⁶ KULIN Ferenc, *Nemzet-eszme és nacionalizmus* = Uő., *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986, 385–389.

⁷ „1795-ig, azaz a köztársasági mozgalom bukásáig [...] a nemzetfogalom használatának racionális megokolása tűnik szembe.” „1795 után [...] a nemzethez, a hazához fűződő szubjektív viszony nosztalgikussá, elégikussá, egyszóval érzelmessé válik”, lenyomataként „egy olyan nemzedék rajongó-szenvedő hazaszeretetének, amelyiknek vagy már nem, vagy még nem volt módja az értelmes és hasznos cselekvésre.” „A racionalizmus és érzelmesség kultusza után a személy erkölcsi érdeklődése [...] folytán a szubjektum számára abszolút értékűvé válik a nemzet-eszme.” (*I. m.*, 367–369.)

⁸ *I. m.*, 369–378.

⁹ KULIN Ferenc, *Nemzet és egyén* = i. m., 353.

A modern nemzeteszme formálódásának vizsgálatához kétségtelenül Szűcs Jenő írásai jelentik az egyik alapvető indítást, noha nem monografikusak és folyamatosan újraírják egymást (a fent említett szerzők is sokszor hivatkoznak ezekre). E – részben polemikus ihlettségű – tanulmányok egyik fő törekvése éppen a modern nemzeteszme fogalmi megragadása a megelőző gondolati konstrukciók kontrasztjában, valamint a középkori nemzeteszme jelenségeinek, változatainak részletes leírása.¹⁰ A modernitás Szűcs Jenő értelmezésében nemcsak a *communitas*-fogalom megváltozását jelentette, a nemzeteszme egésze kimozdult eredeti helyéből és kontextusából: „a »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönben igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a »politikai lojalitás« kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. század vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a »nemzet«, ahogy ma értjük.”¹¹

Az e kategóriák összekapcsolódása által létrejövő, új minőséget képviselő fogalmat általában két ideáltípusban írják le, az *államnemzet*- és a *kultúrnemzet*-konceptióban, aszerint, hogy az állami keretek avagy inkább a kulturális hagyományok jelentik a közösségi azonosságtudat alapelemét. Az előbbire a francia, az utóbbira a német fejlődés a szokásos példa, de mindig hangsúlyoztatik, hogy tiszta formában nem valósultak meg, ezért célszerű ideáltípusokról beszélnünk.¹² A modern nemzettudat (genetikusan és tipológiaiilag elkülönített) két ága, az államnemzet és a kultúrnemzet kettőssége mint ideáltípusok alapvető fogalmi támpontot jelentettek a kutatás számára hosszú időn keresztül, ezt bizonyítják a különféle megközelítések analóg fogalmi dichotómiái.¹³

Azon túl azonban, hogy eme ideáltípusok még különféle arányban való keveredésük feltételezésével sem alkalmasak a nemzeteszme történeti sokféleségének leírására, elvileg

¹⁰ Ebből következően az átmenet-átformálódás mikrofolyamatait, vagyis éppen azok a jelenségek, amelyek számunkra a legfontosabbak a 18. század végét vizsgálván, nem kaphattak részletes kifejtést.

¹¹ SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge* = Uő., *Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 220–221, vö. az első kiadás némileg bővebb megfogalmazását, Bp., 1970, 59.

¹² „A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiaiilag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a 18. század végén és a 19. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult – többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenesetre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó – területiális keretektől nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egység, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait. Másrészt aszerint (s ez nem kevésbé lényeges), hogy a »nemzet« fogalma és koncepciója a polgári korban mennyiben tartalmazza az e fogalomhoz fűződő régi, azaz a rendi korszakban fogant képzetek tagadását, s tekinti a nemzetet az azt alkotó egyedek merőben újszerű korrelációjának, a politikai társulás új képletének, avagy éppen ellenkezően, az időtlent, a messzi múltba visszautaló momentumot hangsúlyozza.” (*A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához* = *Nemzet és történelem*, i. m., 285; vö. *A nemzet historikuma*, Bp., 1970, 14–19.)

¹³ Az „államnemzet–kultúrnemzet” fogalompárhoz hasonló kettősséget mutat a nemzetközi szakirodalom kategóriahasználata is: „political nationalism–cultural nationalism”, „state-nation–nation-state” és újabban „state to nation–nation to state” (vö. minderről F. M. BARNARD, *National Culture and Political Legitimacy: Herder and Rousseau*, *Journal of the History of Ideas*, 1983, 231–232).

is problematikusak. A két típus valójában csak egy mozzanatra vonatkoztatva értelmezhető. Az állami keretek megléte esetén beszélhetünk „államnemzetről”, míg ezek hiánya vagy csökevényes volta esetén *csak* a nyelv, a kultúra és a tradíciók alapozhatják meg a modernitás egység-igényét. Ez azonban nem más, mint negatív meghatározás, és a kulturális mozzanat szempontjából leértékelő jellegű az állam primátusához képest. Ezen túl még azt a vonatkozást is homályban hagyja, hogy valójában az államnemzet-konceptiókban sem járulékos mozzanat, hanem konstitutív kritérium a nyelv, a kultúra és a tradíció. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy nem látszanak a szálak, amelyek a rendi natio fogalmi változataihoz kötik őket (márpedig ilyen szálaknak létezniük kell, hiszen a „fűzió” eleve feltételez bizonyos folytonosságot), akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy államnemzet–kultúrnemzet tipológiájával nemigen ragadható meg a nemzet fogalma. Mindennek ellenére azonban még azokban a diskurzusokban is ott kísért e kettősség valami módon, amelyek egészen más kérdésirány alapján formálódnak.

c. szociológiai diskurzus

A nemzetközi, elsősorban angolszász szakirodalomban az utóbbi mintegy húsz esztendőben a nacionalizmus értelmezése került a középpontba.¹⁴ Ez az elsőrendűen szociológiai diskurzus nagymértékben a 20. század végi nemzeti mozgalmak megelevenedésével, helyenként agresszív válsággal függ össze. Alapvető szempontja az etnikum és az állam kapcsolata. A modernitás korába lépett etnikumok önálló államra való törekvését döntő jellemvonásként értelmezik ebben a diskurzusban, ahogy azt egyik legnagyobb hatású képviselője, Ernest Gellner megfogalmazza: „nations and states are not the *same* contingency. Nationalism holds that they were destined for each other; that either without other is incomplete, and constitutes a tragedy.”¹⁵ A nacionalizmus jelensége tehát abból az eredendő ellentmondásból magyarázhatik, hogy sok az etnikum, de kevés az állam.¹⁶

¹⁴ Umut ÖZKIRIMLI az 1945-től az 1980-as évek végéig terjedő időszakot egy egységnek tekinti történeti áttekintésében, ez azonban leginkább a posztmodern megközelítésmód perspektíváját tükrözi (*Theories of Nationalism*, New York, 2000, 36–55).

¹⁵ Ernest GELLNER, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983, 6. Vagy ideírhatjuk a könyv sokat idézett első mondatát is: „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent.” (Uo., vö. 43. és még másutt is.) Charles Taylor – Gellner okfejtésének több más vonatkozása mellett – éppen e tétel általánosíthatóságát vonja kétségbe: „Végül kétlem, hogy azt a Gellner által megfogalmazott tételt, miszerint a modern nacionalizmus fókuszában az állam áll, definíció értékűnek kellene tekintenünk.” (Charles TAYLOR, *Nacionalizmus és modernitás*, Világosság, 1995/8–9, 9.) Utóbb maga Gellner is finomított elképzelése (lásd *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája = Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, 1995, 188–210). Gellner koncepciójának átfogó elemzését lásd ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 127–143.

¹⁶ (Madách után szabadon.) Gellner megfogalmazásában: „there is a very large number of potential nations on earth. Our planet also contains room for a certain number of independent or autonomous political units. On any reasonable calculation, the former number (of potential nations) is probably much, much larger than that of possible viable states. If this argument or calculation is correct, not all nationalisms can be satisfied, at any rate at the same time.” (*I. m.*, 2; vö. még a hasonló számítást a nyelvek és az államok arányairól: 44–45.)

Kétségtelen, hogy e diskurzusból a nacionalizmus kifejezés gyakran eleve negatív konnotációjú, s ezen az alapkontextus figyelembevételével nem is nagyon kell csodálkozunk. Gellner, Hobsbawm és követőik diametrálisan állnak szemben az általuk vizsgált jelenséggel, nemzetkonceptiójuk így eleve konfrontatív jellegű.¹⁷ Mivel mindenféle nacionalizmus alapjául a nemzet időtlen felfogását tételezik, így önmaguk pozícióját a primordialistának¹⁸ nevezett elgondolással szemben határozzák meg. A nemzet az ő (modernistának mondott) felfogásuk szerint éppen hogy nem öröktől fogva létező entitás, hanem nagyon is újszerű képződmény, amely az ipari társadalom kialakulásának következményeképpen, a modern nyilvánosság keretei között és hatására, az értelmiségi elit közösségképző tevékenysége nyomán jött létre.¹⁹

E koncepciónak szinte emblémája Benedict Anderson könyvének címe, az *Imagined Communities* (Elképzelt közösségek).²⁰ A kifejezés kétségtelenül találó,²¹ de minden bizonnyal félrevezető is volt, amint arra Dér Aladár is rámutatott,²² hiszen igen hamar a gellneri 'kitalált' értelemben vált elterjedté, amely leegyszerűsítés ellen Anderson eleve tiltakozott.²³ S ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a mű második kiadásában a szerző éppen azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy az „elképzelt közösségek” nem a semmiből teremnek, hanem nagyon is jól kitapinthatóak a folytonosság elemei,²⁴ akkor e

¹⁷ Hobsbawm például sarkítva így fogalmazza meg a tudományosság egyébként természetesen fölöttébb indokolt követelményét: „egyetlen komoly nemzet- és nacionalizmuskutató sem lehet a politikai nacionalizmus híve [...] Szerencsére, amikor e könyv megírásához kezdtem, nem volt szükségem arra, hogy történelmietlen előítéleteimet magam mögött hagyjam.” (Eric J. HOBSBAWM, *A nacionalizmus kétszáz éve*, Bp., 1997, 22–23.) Hobsbawmra nézve lásd ÖZKIRIMLI, i. m., 116–127.

¹⁸ „It is an 'umbrella' term used to describe scholars who hold that nationality is a 'natural' part of human beings, as natural as speech, sight or smell, and that nations have existed since time immemorial.” (ÖZKIRIMLI, i. m., 64.) E megközelítéshez jelentősebb nevek nemigen társulnak, kérdéses, hogy Clifford Geertz idesorolása is mennyiben igazolható (vö. erre nézve ÖZKIRIMLI okfejtését, 64–84).

¹⁹ Amint Gellner írja: „nationalism is not the awakening of an old, latent, dormant force, though that is how it does indeed present itself. It is in reality the consequence of a new form of social organization, based on deeply internalized, education-dependent high cultures, each protected by its own state. It uses some of the pre-existent cultures, generally transforming them in the process, but it cannot possibly use them all.” (*I. m.*, 48; politika és kultúra viszonyáról a modern nemzet vonatkozásában lásd 54–55.)

²⁰ Benedict ANDERSON, *Imagined Communities*, London–New York, 1983, 1991.² Mi a második kiadást idézzük a továbbiakban.

²¹ Ebből aztán olyan szójátékok képződtek tovább, mint (imagi)nation (vö. James VERNON, *Border Crossings: Cornwall and the English (imagi)nation = Imagining Nations*, ed. Geoffrey CUBITT, Manchester–New York, 1998, 153–172).

²² DÉR Aladár, *A nacionalizmusfogalom elemzéséhez*, Világosság, 1998/4, 70–71.

²³ „With a certain ferocity Gellner makes a comparable point when he rules that 'Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist.' The drawback to this formulation, however, is that Gellner is so anxious to show that nationalism masquerades under false pretences that he assimilates 'invention' to 'fabrication' and 'falsity', rather than to 'imagining' and 'creation'. In this way he implies that 'true' communities exist which can be advantageously juxtaposed to nations. In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished, not by their falsity/genuineness, but by the style in which they are imagined.” (*I. m.*, 6.)

²⁴ Vö. a második kiadáshoz írott új bevezetőt és az utolsó két fejezetet, főleg: XIII–XIV. és 187–206.

modernista diskurzus képviselőinek elég nagy hányadával szemben óvatossá kell lennünk erőteljes szimplifikációik miatt.²⁵

A primordialista–modernista nemzet-, illetve nacionalizmus-felfogások bírálataként képződött meg még e diskurzuson belül egy harmadik pozíció, amely magát szimbolikusként határozta meg, s amelyet Umut Özkirimli etno-szimbolistaként nevez meg.²⁶ Anthony D. Smith, mint e koncepció egyik jeles képviselője, több ízben is felrajzolta a különböző koncepciók egymáshoz fűződő viszonyait.²⁷ A sok tekintetben John Armstrongra²⁸ visszavezethető (s Anderson újabb nézeteitől sem messze eső) elgondolás alapja az a belátás, hogy az „elképzelt közösségek” nem a semmiből teremnek, még a modern nyilvánosság viszonyai között sem, felmutatandó tehát az a közösségképző elv s annak működése, amely e modern közösségeket megalapozza, illetve amelyekkel folytonosságuk értelmezhető. Ez a közösség az etnikum (Smith a francia „ethnie” kifejezést használja),²⁹ a közösségképzés pedig a közösségi szimbólumok tradicionalitásában, a közösségi emlékezet narratív folytonosságában érhető tetten.³⁰ Felvethető persze a kérdés, hogy vajon a modernitás nem változtatja-e meg döntő mértékben a hagyományozódott szimbolikus elemeket, nem helyezi-e egészen újszerű kontextusba azokat.³¹

Az etnicitás vizsgálata egyébként önálló kutatási irányként kapcsolódik a nacionalizmus szociológiai diskurzusához, ahogy azt a Smith és Hutchinson által szerkesztett szöveggyűjtemények is példázzák.³² Magyarországon a Világosság című folyóirat szentelt

²⁵ A számos könyv és tanulmánykötet közül csak mintegy taláломra említünk néhányat: *National Identity as an Issue of Knowledge and Morality*, ed. N. V. CHAVEHAVADZE, Ghia NODIA, Paul PEACKEY, Washington, 1994; *Toward a Theory of Nationalism: Cross Cultural Perspectives*, ed. Daniel C. BRUCH, Robert L. ELLMAN, Szeged, 1995; *Notions of Nationalism*, ed. Sukumar PERIWAL, Bp.–London–New York, CEU, 1995 (e Gellner által bevezetett kötetből leginkább John Armstrong tanulmánya emelhető ki).

²⁶ Vö. ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 167–189, külön elemzi John Armstrong és Anthony D. Smith munkásságát.

²⁷ Smith gazdag munkásságából két könyvet emelhetünk ki leginkább: *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986; *National Identity*, London, 1991. Legújabb tanulmánykötete újonnan írott bevezetésében szinte didaktikusan foglalja össze könyveiből jól ismert tételeit (*Myths and Memories of the Nation*, Oxford, 1999, 3–27). Magyarul tudomásunk szerint három tanulmány olvasható tőle: *A nacionalizmus és Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok = Eszmék a politikában...*, *i. m.*, 9–24, 27–51; *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, Café Babel, 1996/1, 11–25.

²⁸ John ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, 1982.

²⁹ Smith általában hat kritériumot határoz meg, s ez alapján a következő definíciót adja: „This allows us to define an ethnie as a named human population with myths of common ancestry, shared historical memories and one or more common elements of culture, including an association with a homeland, and some degree of solidarity, at least among the élites.” (*Myths and Memories of the Nation*, *i. m.*, 13.) Ezt megelőzően ugyanaz a hat pont található, kis változtatásokkal, mint előző könyveiben (lásd pl. *National Identity*, *i. m.*, 21), bizonyos alaptételeket, gondolatmeneteket illetően ez gyakran visszatérő sajátossága Smith írásainak.

³⁰ „Most important, it is myths of common ancestry, not any fact of ancestry (which is usually difficult to ascertain), that are crucial.” (SMITH, *National Identity*, *i. m.*, 22.)

³¹ „...the question that awaits an answer is: to what extent a ‘reconstructed’ and ‘reinterpreted’ culture is the same culture? [...] In the age of nationalism, the myths, symbols and traditions of the past are put to different and sometimes conflicting uses.” (ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 221.)

³² *Nationalism*, ed. John HUTCHINSON and Anthony D. SMITH, Oxford, 1994 (Oxford Readers); *Ethnicity*, ed. John HUTCHINSON and Anthony D. SMITH, Oxford, 1996 (Oxford Readers).

1988-ban különszámot az *Etnikum, nemzet, nemzettudat* kérdéskörének, egyaránt alkalmazva elméleti és történeti megközelítéseket, jeles szerzők tollából.³³ Már e tanulmányokban is megfigyelhető a modern szociológiai és fenomenológiai megközelítésmódok jelenléte, amelyek egymástól oly igen eltérő alapvetésűek, de amelyek saját logikájukból adódóan egyaránt eljutnak a hagyományok, a hagyományozódás kérdéséhez.

d. fenomenológiai (jellegű) diskurzusok

E ponton kerül tehát közel a történeti szociológiai diskurzus a fenomenológiai (és azal rokon) diskurzus(ok)hoz. Nem feledhetjük azonban, hogy az etnikumhoz, a hagyományokhoz való odafordulás a szociológiai diskurzusban csak előzmény jellegű és alapozás funkciójú, a fenomenológiai szemléletben viszont maga a közösségi hagyományozódás a vizsgálat tárgya. Vagyis éppen a kiindulópont és az alapvető kérdés különbözik: az egyikben az *államiság* mint domináns értelmi keret áll a középpontban, a másikban viszont a *kollektív tudat*. A kollektív tudat működésére vonatkozó fenomenológiai kérdésirány így az elsődleges csoportok kulturális valóságképzését tekinti referenciának, s elméletileg erre alapozza (miként újabban S. Varga Pál) a nemzet „szimbolikus értelemvilágának” a leírását (és tipológiai vizsgálatát).³⁴

A fenomenológiai, illetve (történeti vagy kulturális vagy szimbolikus) antropológiai szemléletmódról szólván most elsősorban inkább a nemzeteszme vonatkozásában releváns mozzanatokat szükséges kiemelni. A közös „szimbolikus értelemvilág” fogalma teremti meg a lehetőséget arra, hogy egy adott közösség kollektív tudatát mint a közösség számára elsődleges valóságot leírjuk.³⁵ Ez a valóság kulturális eredetű, döntően szimbólumokban és narratívákban létezik. A nemzet mint sajátos közösség így ugyancsak a rá

³³ Világosság, 1988/8–9. szám.

³⁴ S. VARGA Pál, *A „mi világunk” látóhatára (Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához)* = *In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 453–470, főleg 462–467. A szerző szívesességéből a tanulmányt már kéziratban, korábbi változatában is használhattam. S. Varga Pál a nép és nemzet fogalmainak 19. századi változatait vizsgálván Husserl és Szűcs Jenő munkáira építve tipológiai javaslattal él: elkülönít államközösségi, hagyományközösségi, eredetközösségi és osztályközösségi szemléletet. Az első esetben a közösségképző mozzanat a közös intézményi elem, az államhoz való tartozás tudata, míg a másodikban a kulturális és a nyelvi tényező a meghatározó. E szemlélettípusok az államnemzet-kultúrnemzet kettősség analógiáját mutatják. A harmadik változatban a történeti jogok folytonossága a közösségképző tényező, vagyis a rendi natiohoz való tartozás tudata, míg a negyedikben a szociológiai tényező, aminek értelmében a nemzet az adott társadalom osztályainak összessége. S. Varga Pál már előljáróban leszögezi, hogy e típusok szinte sohasem jelennek meg tiszta formájukban, továbbá hozzát teszi, s számunkra most ez a fontos, hogy a közösségkonstituáló mozzanatok diszparát jellegűek, s nem azonos szinten állnak, ezért nem is lehet közvetlenül összevetni vagy megfeleltetni őket.

³⁵ Vö. *A fenomenológia a társadalomtudományokban*, szerk. HERNÁDI Miklós, Bp., 1984, főleg Alfred SCHÜTZ és a Peter L. BERGER–Thomas LUCKMANN szerzőpáros tanulmányai (159–177, 269–320, 321–349); továbbá Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., 1999, 135; Clifford GEERTZ, *Sűrű leírás = Az értelmezés hatalma*, Bp., 1994, 172.

jellemző közös szimbolikus értelemvilágban manifesztálódik, vagyis kollektív tudata leginkább szimbólumokban és narratívákban ragadható meg.³⁶

A narrativitással érintkező, azzal párhuzamosan alakuló megközelítésmód a kollektív emlékezet kutatása, amelynek vitathatatlanul a legmonumentálisabb teljesítménye a Pierre Nora (és kutatócsoportja) nevéhez fűződő, 1984 és 1992 között megjelent *Les lieux de mémoire* című kötet a maga 4760 oldalával.³⁷ A magyarul is megjelent bevezető tanulmány³⁸ az „emlékezhely” fogalmát a kollektív emlékezet és a történelem metszéspontjában helyezi el: ez az az eszköz, amellyel a felejtés ellenében a történelem konstrukciója eredményesen felléphet.³⁹ A hatalmas kötet tanulmányai a francia nemzettudat konstrukciójának tartópilléreit ragadták meg az „emlékezhelyek” feltárásával, amelyek között a gall kakas és Jeanne d’Arc, a Louvre és Verdun éppúgy szerepel, mint a Larousse enciklopédia, a Marseillaise és a trikolor, hogy csak találomra emeljük ki néhányat.⁴⁰ Magyarországon leginkább Gyáni Gábor elméleti tanulmányai tartoznak az emlékezetkutatások körébe.⁴¹

Az emlékezetkutatások legújabb nagyhatású műve Jan Assmann nevéhez fűződik, aki minden addiginál elmélyültebb elméleti megalapozását nyújtotta e megközelítési iránynak. Különösen fontos számunkra az a gondolatmenete, amely a kollektív identitás sajátosságait rögzíti. Ennek értelmében a nemzet mint kollektív identitás elválaszthatónak tűnik a közösségi tudás reflektálatlan kulturális „alapstruktúráitól” éppúgy, mint a politikai ideológia céltételező, teremtő aktivitásától. Világossá teszi azt is, hogy a nemzet politikai, illetve kulturális kritériumok alapján történő meghatározása (lásd: nemzet-tipológiák) bizonyos szempontból nem képvisel két releváns típust, mert *bármilyen identitás eleve „kulturális alakzatok” által létezik.*⁴²

³⁶ Itt leginkább S. VARGA Pál *A nemzeti irodalom fogalmai a 19. században* című, készülő monográfiájának elméleti bevezetőjére hivatkozhatok. Meg kell említem továbbá azt is, hogy a Varga Pállal folytatott hosszú beszélgetések tanulságai „láthatatlanul” is beépültek gondolatmenetembe – ezekért is itt mondok köszönetet neki. Ugyancsak köszönettel tartozom a 19. századi *Vetésforgó* című vándorkonferencia 2000 októberében megrendezett ülése résztvevőinek, akik tanácsaikkal segítették a dolgozat jelen változatának kialakítását.

³⁷ Mi a „Quarto” kiadást használtuk: *Les lieux de mémoire*, sous la direction de Pierre NORA, Paris, Gallimard, 1997, I–III.

³⁸ *I. m.*, I, 23–43, *Entre Mémoire et Histoire*; magyarul: *Emlékezet és történelem között*, Aetas, 1999/3, 142–157; vö. K. HORVÁTH Zsolt, *Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*, uo., 132–141.

³⁹ „Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását.” (NORA, *i. m.*, 149.)

⁴⁰ Az említés sorrendjében: III, 4297–4319; III, 4427–4474; II, 1803–1830; II, 1755–1780; I, 227–237; I, 107–152; I, 49–66.

⁴¹ GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000, lásd főleg a *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás* című tanulmányt (81–94).

⁴² „A kollektív identitást mindig a megfelelő kulturális alakulat alapítja meg és – főként – reprodukálja. A kulturális alakulat a kollektív identitás kiépülésének és nemzedékeken át való fenntartásának a közege.” (ASSMANN, *i. m.*, 138.)

A nemzet mint kollektív tudat megragadására egyébként több irányból is történtek kísérletek. A multikulturalizmus posztmodern diskurzusa a másság és az idegenség értelmezésével jut el a nemzettudat problematikájához.⁴³ Az identitásképzés mint kulturális folyamat elemzése a modernista szociológiai diskurzussal érintkezik,⁴⁴ amennyiben a modern államok politikai nyilvánosságmechanizmusait állítja a középpontba. Charles Taylor a nemzeti identitás kialakulásának eszmetörténeti, míg Anthony P. Cohen és Terence Turner inkább antropológiai dimenzióját hangsúlyozza.⁴⁵ Az idegenség és az identitás problematikájának történeti megközelítései ugyancsak rendkívül tanulságos eredményekhez vezetnek a nemzeteszme keletkezésének vonatkozásában is. Az „Englishness”⁴⁶ vagy „Britishness”⁴⁷ fogalmainak kialakulása, a svéd,⁴⁸ a walesi,⁴⁹ a német⁵⁰ vagy a francia⁵¹ öntudat megképződésének folyamata komoly általános tanulságokkal szolgál, olyanokkal, amelyek így vagy úgy, de előtérbe állítják az idegenség fogalmát, amely az „in-group”–„out-group” fenomenológiai szociológiából ismert (és már Szűcs Jenő által is alkalmazott) kategoriális kettősségével rokonítható.

A narrativitás ugyancsak kiemelt szerepet kap a nemzet mint kollektív tudat megközelítésében, ahogy azt pl. a *Nations and Narration* című kötet tanulmányaiban is láthatjuk. A szerkesztő, Homi K. Bhabha magyarul is megjelent írásának posztmodern szemlélete termékeny vitákat váltott ki.⁵² A narrativitás és a nemzetképződés viszonyát vizsgálja

⁴³ Vö. FEISCHMIDT Margit, *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa* = *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Bp., 1997, 11.

⁴⁴ Vö. *uo.*, 20; valamint Stuart HALL, *A kulturális identitásról* = *i. m.*, 60–85, különösen: 68–75.

⁴⁵ Vö. Charles TAYLOR, *Az elismerés politikája*; Anthony P. COHEN, *A kultúra mint identitás egy antropológus szemével*; Terence TURNER, *Az antropológia és a multikulturalizmus* = *i. m.*, 124–152, 101–108, 109–123.

⁴⁶ Vö. John BARRELL, *Sir Joshua Reynolds and the Englishness of English Art* = *Nation and Narration*, ed. Homi K. BHABHA, London, 1990, 154–176.

⁴⁷ Linda COLLEY, *Britishness and Otherness: an Argument* = *Nations and Nationalisms: France, Britain, Ireland and the Eighteenth-century Context*, ed. Michael O’DEA and Kevin WHELAN, Oxford, 1995, 61–78.

⁴⁸ Vö. Orvar LÖFGREN, *Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről* = *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*, szerk. HOFFER Tamás, Bp., 1988, 145–179.

⁴⁹ Vö. Prys MORGAN, *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: a walesi múlt keresése a romantikus korban* = *uo.*, 180–261.

⁵⁰ Vö. Maïke OERTEL, *The Redeeming Teuton: Nineteenth Century Notions of ‘Germanic’ in England and Germany* = *Imagining Nations*, *i. m.*, 75–91.

⁵¹ Vö. Michel VOVELLE, *Entre cosmopolitisme et xénophobie: patrie, nation, république universelle dans les ideologies de la Révolution française* és David J. DENBY, *Individual, Universal, National: a French Revolutionary Trilogy?* = *Nations and Nationalisms...*, *i. m.*, 11–26, 27–36.

⁵² *DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation* = *Nations and Narration*, *i. m.*, 291–321; magyarul: *Disszemináció: A modern nemzet ideje, története és határai* = *Narratívák* 3, Bp., 1999, 85–118; vö. erről Mark CURRIE, *Elbeszélés, politika, történelem* = *uo.*, 19–38. Mint írja: „A Bhabhazagya olyan nyelv, amely lépten-nyomon kinyilvánítja a dekonstrukcióból, marxizmusból és pszichoanalízisből eredő ihletét – de amint megfejtjük e kettős írás politikáját, rögtön az az aránytalanság tűnik elénk, ami az intellektuális apparátus és eredménye közt áll fenn – mintha nehéztüzérséget vetnénk be egy szűnyog ellen.” (38.)

Anthony Smith (már említett) dolgozata, a nemzeti aranykor fikciójának megképzéséről,⁵³ s Dávidházi Péter újabb tanulmányai a nemzeti nagyvelbeszélés funkcióját betöltő 19. századi irodalomtörténet-írásról és a nemzetképződésről.⁵⁴ A Hofer Tamás szerkesztette tanulmánykötetek ugyancsak több ilyen jellegű munkát tartalmaznak.⁵⁵

Umut Özkirimli a nacionalizmusdiskurzus(ok) egészét áttekintő és elemző könyve végén számba veszi a három fő szemléletmód mellett újabban körvonalazódó megközelítéseket.⁵⁶ Az ezek után, mintegy summázatképpen megfogalmazott elemzési keret öt fő tétel, illetve kérdésfelvetés köré csoportosítva jelöli ki a megközelítés lehetségesnek vélt irányait. Özkirimli megállapítja, hogy a nacionalizmusnak nem alkotható meg egységes elmélete,⁵⁷ lévén hogy az maga nem egységes.⁵⁸ Ami közös, s egyáltalán lehetővé teszi a diskurzust magát, az a közös retorika, „briefly, a way of constructed the social reality we live”.⁵⁹ S ami hatásossá teszi, nem maga az ideologikum, hanem az, hogy az ideologikum a mindennapi élet részévé válik, vagyis használata reflektálatlanul zajlik.⁶⁰ Végül a nemzeti identitásban összekapcsolódó rendkívül sokféle dimenzió együttes, leegyszerűsítések nélküli számbavételének fontosságát hangsúlyozza.⁶¹

Nem biztos tehát, tehetjük hozzá, hogy termékeny firtatni, identitásképzés és identitásképződés közül melyik az elsődleges vagy alapvetőbb. A szociológiai és a fenomenológiai diskurzusok megközelítésmódjai pedig éppen e ponton tagadják, illetve zárják ki egymást. Ha azonban belátjuk, hogy az egyik a nemzet mint identitás kialakulását, a másik pedig a működését vizsgálja, akkor minden különbségük mellett is elhelyezhetőek egymás mellett, sőt tanulságaik kiegészítik egymást. Az identitásképzés tehát nem a kitalálás analogonja, hanem a létrehozásé, vagyis a viszonyítási rendszer más: az előbbinél az igaz–hamis reláció a releváns, míg az utóbbinál az öntudatlan–tudatos. Az identitásképzés persze még így sem feltétlenül az identitás tervezett és tudatos alakítását jelenti, hanem azt, hogy a politikai filozófia tudatos terében megképzett és megképződött eszmék a kollektív tudat szintjére kerülve eleve adotként funkcionálhatnak.

A ’nemzet’ fogalma – mint láttuk – többféle, egymástól sokszor szét sem választott jelentéssel tűnik elénk a különböző diskurzusokban. A leggyakoribb az a fogalmi oszcilláció, amely egyrészt a nemzet mint politikai közösség, illetve mint közösségtudat, más-

⁵³ Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés, Café Babel, 1996/1, 11–25.

⁵⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyvelbeszélés újjászületése*, Alföld, 1998/2, 61–77; *A nemzet mint res ficta et picta keletkezéséhez = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Bp., 2001, 95–110.

⁵⁵ Lásd elsősorban: *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, szerk. HOFER Tamás, Bp., 1996.

⁵⁶ Ilyenek például a feminizmus és a multikulturalitás, a nyugat-centrikusság elvetése, az interdiszciplinaritás és narrativitás stb., vö. *i. m.*, 190–211.

⁵⁷ „Proposition 1: There can be no ‘General’ Theory of Nationalism”, *i. m.*, 226.

⁵⁸ „Proposition 2: There is no ‘One’ Nationalism”, *i. m.*, 228.

⁵⁹ *I. m.*, 229. E véleménye igen közel áll Craig Calhounéhoz, akinek hatása amúgy is jól kivehető Özkirimlinél („Nationalism is a rhetoric for speaking about too many different things for a single theory to explain it”, CALHOUN, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997, 8).

⁶⁰ „Proposition 4: The Nationalist Discourse can only be Effective if it is Reproduced on a Daily Basis”, *i. m.*, 230.

⁶¹ *I. m.*, 232.

részt a közösségtudat és az ideológia, harmadrészt a nemzetkonstitutív elemek politikai, illetve kulturális karaktere között figyelhető meg. Ezek a jelentésmezők gyakran minden további nélkül összeecsúsznak a fogalomhasználatban, pedig *tulajdonképpen diszparát kontextusokba tartoznak*. A nemzet fogalma tehát nem egységes, s ez éppen hogy a fogalom elemi jellegzetessége. Egy tértől és időtől független, általánosan érvényes definíció megalkotása valószínűleg reménytelen vállalkozás. Célszerűnek látszik hát magának a definiálhatatlanságnak a vizsgálatából kiindulni, ha a továbbiakban mégis a nemzetről akarunk beszélni.

2. Politikai identitás

a. jelentésváltozatok és közösségszervező elvek

Egész pontosan azt kell lefelől is tisztázni, hogy maga a szó eredendően milyen jelentésekkel bírt, s hogy milyen alapvető változásokon esett át, különös tekintettel a modern episztémében bekövetkezett fordulatra. A fogalmi diffúzió ugyanis leginkább a jelentésváltozásokból érthető meg. A 18. század végéig három domináns jelentése alakult ki a 'nemzet' szónak.⁶² „Maga a fogalom a korai újkorig őrizte eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a *nascor* (*natus*, *natura* stb.) szóval, a »születés«, az eredet, a »természetes« állapot képzeteivel [...] egyazon *natio* tagjai voltak mindazok, akik születésük, természetes eredetük révén azonos népkeret, *gens* kötelékébe tartoztak”.⁶³ A bekövetkező változás során e jelentés nem tűnik el, csak háttérbe szorul, a rendiség „a *nation* fogalmát – mintegy *pars pro toto* – kisajátítja.”⁶⁴ A nemzet a joggal és a szabadsággal bíró keveseket, a politikai társadalmat jelöli. Ezzel szemben fogalmazódik meg a harmadik jelentésváltozat, amely a politikai társadalom tekintetében az egység és az oszthatatlanság elvét érvényesíti: ahogy Diderot írja az *Enciklopédia* szócikkében, a nemzet olyan „embercsoport, akik bizonyos határok által körülvett, meghatározott kiterjedésű országban laknak, és egyazon kormánynak engedelmeskednek.”⁶⁵

A jelentésváltozások tehát legáltalánosabban a szűkítés és a bővítés kategóriáival kapcsolhatóak össze, amennyiben először egy egységes és oszthatatlan közösség nevét a csoport egy része kisajátítja, majd pedig ez az egység egészen más kritériumok szerint helyreállítatik. Mindeközben más jellegű, de ugyancsak alapvető változások is bekövetkeznek. A 'nemzet' előbb egy természetes közösség neve, a szűkítéssel párhuzamosan e név egy politikai közösségre alkalmaztatik. A kibővítés során aztán nem tér vissza a természetes közösség képzete, hanem egység és oszthatatlanság maga is politikai közösség sajátja lesz, eredendően tekintett szabadságjogokban megtestesülten.

⁶² Vö. erről Otto DANN, *A nemzet: egy régi fogalom különböző jelentései*, Helikon, 1989, 230–238. (A Helikon e száma *A felvilágosodás és a nemzeti fejlődés* témájával foglalkozik.)

⁶³ SZÜCS Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban: Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához = *Nemzet és történelem*, i. m., 216.

⁶⁴ I. m., 250.

⁶⁵ Diderot meghatározását idézi DANN, i. m., 231.

A 'nemzet' fogalmának e három fő jelentésváltozata nem pusztán időbeli egymásutánként értelmezhető; mint Szűcs Jenő írja, „a középkorban a *natio* fogalma ingadozó, több értelmű; az emberek egyidejűleg – territorális, tágabb nyelvi vagy állami, ill. rendi koncepciók szerint – több »nációhoz« tartoznak.”⁶⁶ E változatok pedig jól láthatóan azon közösségszerveződési archetípusokhoz köthetők, amelyeket John Armstrong ír le igen részletesen. Művében három fő alakulatot különít el: az etnikai csoportokat, a poliszok közvetlen politikai részvételt biztosító közösségét és a territorális-intézményi szerveződésű birodalmakat.⁶⁷ Nyilvánvaló az egyes történeti alakulatok sokfélesége, mindezt Armstrong aprólékosan elő is számlálja a felhozott példákon, ugyanakkor az is elég ékes bizonyítást nyer mindeközben, hogy a sokféleség mélyén lényegi közös vonások fedezhetők fel. A premodern kor három elemi közösségszerveződési elve látszik feltűnni a 'nemzet' fogalmának történeti változatai mögött is, ezek torlódnak össze a modern episztémé beköszöntekeor.

A modernizálódás egyik alapvető útja a *communitas*-fogalom átalakulásaként írható le: a kiváltságokból fakadó kirekesztő jelleget a *szabadság és a jogok közösségén* alapuló egységképzet váltja fel. Legáltalánosabban azt lehet mondani, hogy a *történeti jogi* érveléssel egy *természetjogi* érvelés szegeződik szembe, amely a szerzett és a kialakult jogok rendszerével szemben az ember eredendő és el nem idegeníthető jogaira hivatkozik.⁶⁸ Valójában azonban a kétféle érvrendszer keveredése a jellemző, valamelyik dominanciájával. Ezek a dominanciák határozzák meg a *communitas*-fogalom átalakulásának fő változatait is: a történeti jogi felfogás meghatározó volta mellett *jogkiterjesztő*, a természetjogi mellett pedig *jogkinyilatkoztató* modernizációról beszélhetünk.⁶⁹ Az előbbi inkább az angol társadalomfilozófiai gondolkodásra jellemző (még Locke esetében is⁷⁰), míg a második a franciáéra.⁷¹ A magyar változat jellegzetesen jogkiterjesztő jellegű volt már a 18. század végén, s az maradt a reformkorban is.⁷²

⁶⁶ *I. m.*, 239–240. Magyar vonatkozásban pedig a következőket írja: „a 13–16. században a *natio* háromféle, egymással összefüggő, de mégis nagyon különböző koncepciója húzódik végig, s fejlődik egymás mellett: egy, az alattvalói kötelekeken és intézményeken nyugvó »államnemzetiség«, egy, az etnikai kötelekeken, hagyományokon, nyelvi egységen nyugvó – részben »territorizált« – »nyelvemzetiség«, s végül egy rendi *natio* koncepciója.” (*I. m.*, 252.)

⁶⁷ Lásd ARMSTRONG idézett művének 2., 4. és 5–6. fejezeteit.

⁶⁸ Vö. VÖRÖS Imre, *Természetjog és forradalom = Tanulmányok a francia forradalom történetéről*, szerk. VADÁSZ Sándor, Bp., 1989, 133–152; Jean-Baptiste PISANO, *A felvilágosodás filozófiája és az emberi jogok = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, ZENTAI Mária, Szeged, 1999, 27–36.

⁶⁹ Vö. GERGELY András, *A nemzeté válás programjai = Uő., Egy nemzetet az emberiségnek*, Bp., 1987, 99–120; SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma... = i. m.*, 24.

⁷⁰ Lásd erre nézve KONTLER László, *Az állam rejtelméi*, Bp., 1997, 144–145.

⁷¹ Lásd SZÜCS, *i. m.*, 24–26.

⁷² Lásd GERGELY, *i. m.*, 103.

b. az „üres hely”

A 'nemzet' fogalmának változásai és változatai, láttuk, igen széttartó jelentésmezőket reprezentálnak. Ez a diffúzitás a fogalom elemi jellegzetességét képezi. Számunkra ebből az következik, hogy a 'nemzet' fogalmának vizsgálatakor nem vonatkoztathatunk el a tértől és az időtől, valamint az adott kontextustól. Munkánk fő szempontját követve így a nemzetfogalom értelmezésében is az episztémé-váltás áll a középpontban, az a döntő átalakulás, amelyben megképződött a modernitás a 18. század második felében.

A nemzet modern fogalmának megszületése abban az oppozícióban érhető tetten, amelyben a kizáró jellegű rendi-nemesi nemzetértelmezéssel szembeesült az egységes és oszthatatlan politikai társadalom mint nemzet eszméje.⁷³ Pontosán kell látnunk, hogy a 'nemzet' mindkét jelentéstulajdonításban bizonyos társadalmi-politikai alakulat neve, amely alakulat egyértelmű kritériumokkal (szabadság, jog, kormányzás, intézmények stb.) jellemezhető. Ezen kritériumok artikulációját (és így a nemzeteszmé meghatározását) a politikai filozófia végzi el, tehát a 'nemzet' ilyen értelemben valóban ideologikus képződmény.⁷⁴ Ezért érthetünk egyet a modernista felfogás azon alaptételével, mely szerint a 18. század második fele a nacionalizmusnak mint ideológiának a születési ideje, s hogy ez merőben újszerű jelenség.

A társadalmi-politikai alakulat és az ideológia kontextusaival azonban nem keverendő össze a nemzettudat, vagyis a kollektív identitás kontextusa. A fentiekben részletesen volt szó a 'nemzet' fogalmának rendi kisajátításáról: kialakult egy kiváltságokkal és előjogokkal bíró társadalmi nagycsoport, amely ideologikusan is megalapozta pozícióit. A szabad magyar, francia stb. nemzet tagjai közül a vitézek kiemelkedtek, a harcolni nem akarók pedig szolgasorba süllyedtek, így a nemzetbe már csak az előbbiek tartoztak.⁷⁵ Eme új alakulatnak szüksége volt saját szimbólumokra, rítusokra, narratívákra, hogy elválaszthassa világát az alávetettekétől, ezt meg kellett képeznie (és folyamatosan fent kellett tartania) a politikai filozófiának. Az így kialakuló csoportidentitás (mint minden hasonló csoportidentitás) mesterséges jellege azonban elhomályosul, s eleve adottként funkcionál, nem téve kérdésessé világának alapjait.⁷⁶

A modern értelemben vett 'nemzet' fogalmának kifermálása hasonló ideologikus identitásképzéssel járt együtt. A politikai filozófia új kritériumok szerint definiálta a nemzetet, olyan kritériumok (közös terület, kormányzás, eredendő szabadságjogok) szerint, amelyek biztosították a kizáró jelleg megszüntetését, az egység és az oszthatatlanság

⁷³ E váltással analóg a társadalmi szerveződésben bekövetkezett váltás, amelyet Charles TAYLOR a közvetett és a közvetlen csatlakozású társadalmak között mutat fel (*Nacionalizmus és modernitás*, i. m., 9–12), Craig CALHOUN pedig a hálózati és kategoriális identitások között (i. m., 42–50); ide vonható még a szimultaneitás andersoni fogalma is (i. m., 37).

⁷⁴ A modernista nacionalizmus-felfogás ennek az elemnek az abszolutizálásán és időbeli kiterjesztésén alapul.

⁷⁵ Vö. SZÜCS, *Nemzetiség...* = i. m., 247–250.

⁷⁶ „This continual reminding, taken for granted by most people, transforms national identity into a form of life, a way of seeing and interpreting the world, thereby securing the nation's existence.” (ÖZKIRIMLI, i. m., 195.)

elvének érvényesítését.⁷⁷ A társadalmi-politikai alakulat és a politika viszonylatában végbement fordulat azonban megteremtette egy új kollektív identitás lehetőségét és igényét is. Megképződött hát egy *üres hely*, amely betöltésre várt. A nemzet név alatt már létező számos közösségtudat-változat jelentette e folyamat alapját, az identitásképzés természetesen nyúlt ezekhez. Az elemi közösségtudati folytonosság és a tudatos alakítás mozzanata így fonódik össze a modern értelemben vett nemzeti identitás megteremtésért folyó versengésben. S ez magyarázza ugyanakkor azt is, hogy az egyes nemzeti identitások miért oly különbözőek. A fentiek persze csak a *nemzet mint politikai identitás* kialakulására vonatkoznak, s *nem annak predominanciájára* az identitások rendjében, a modern korban.

3. Predomináns identitás

a. identitások és predominancia

„Okvetlenül hangsúlyoznunk kell, hogy identitás, *pluralia tantum* lévén, további identitások meglétét feltételezi. Sokféleség híján nincsen egység, másság nélkül nincsen sajátosság.”⁷⁸ Az egyén szempontjából ez azt jelenti, hogy „egyidejűleg több csoporthoz is tartozhat, a családtól a párton, a foglalkozási csoporton stb. keresztül a hitközösségig és a nemzetig. A kulturális alakulatok ennek megfelelően sokrétűek, jobbra polimorfak vagy többrendszerűek.”⁷⁹ Hasonló identitáshálóban helyezhető el egy primér közösség identitása is a kulturálisan tagolt társadalomban. „Egy breton halászfalu kultúráját például ne egyetlen nagy, hanem több kisebb kultúra részének tekintjük: a francia kultúra, a tengeri kultúra, a katolikus kultúra stb. mind-mind benne van.”⁸⁰ Természetesen az archaikus közösségek esetében nem jellemző a kulturális sokrétűség, az adott szimbolikus értelemvilág és a kollektív identitás inkább egységes. A kiteljesedő társadalmi tagoltság világában azonban az identitások bonyolult hálózatában helyezkedik el mind az egyén, mind a kisközösség kollektív öntudata.

Ha viszont egy társadalmi nagycsoport (másodlagos csoport) identitását állítjuk középpontba, rögtön feltűnhet, hogy az előzőekben látott egybefonódottsággal szemben éppen az elkülönülés a jellemzője. Egy politikai vagy vallási vagy foglalkozási csoport kollektív identitása elsődlegesen önmagában, illetve más hasonló csoportoktól való különbözésében épül fel és válik megragadhatóvá, nem pedig az e nagycsoportot felépítő elsődleges közösségek eltérő identitásainak hálózatában. Ettől persze az identitások há-

⁷⁷ Ez az elv természetesen már megszületése pillanatában több politikai ideológia lehetőségét rejtette magában, hiszen például koncepcionális különbséget jelentett, hogy a minden embert megillető szabadságjogok képviselési úton avagy közvetlenül gyakoroltatnak (vö. HAHNER Péter, *Sieyès abbé és Jefferson nézetei a nemzetről, a társadalomról és a képviseletről* = *Mi a nemzet?*, szerk. CSATÓ Éva, Bp., 1998, 11–17; Pierre LURBE, *John Toland, Cosmopolitanism, and the Concept of Nation* = *Nations and Nationalisms...*, i. m., 251–260).

⁷⁸ ASSMANN, i. m., 134.

⁷⁹ I. m., 138.

⁸⁰ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., 1990, 78.

lózata még létezik mind a primér, mind a szekundér közösségek szintjén. Egy adott (társadalmi nagycsoportot konstituáló) identitás tehát mindig *aktuális MI-ŐK viszonyban* értelmezhető, *identitások sajátos hálózatának* a része és ezen más identitásokkal *mellérendelt viszonyban* áll.

Ez nem jelenti egyben azt is, hogy az így felfogott identitások azonos körben érvényesek és egyenlő kulturális jelentőséggel bírnak. Egy futbalcsapat szurkolótáborát átható közösségtudat, egy nagy vallásfelekezet kollektív identitása és egy párthoz kötődő politikai identitás egymástól függetlenül, egymás köreit nem érintve, tehát mellérendelten létezhet egymás mellett, s adott viszonylatban egyformán fontos lehet. Ettől azonban még sem érvényességük, sem jelentőségük nem kerül egy szintre, ha szembesítjük ezeket, vagyis ha identitások hálózatának elemeiként tekintünk rájuk. Mindebből persze fakadhat egy olyan kérdés is, hogy a társadalmi nagycsoportok szintjén tételezhető e *legtágabb és/vagy legjelentősebb kollektív identitás* az identitások hálózatában.

Minden identitás, mint Jan Assmann nyomán már korábban megállapítottuk, kulturális alakzatokból épül fel, legyen az politikai, vallási avagy bármilyen. Egy primér közösség esetében (különösen, ha archaikus közösségről van szó) a közös kultúra egységes és tagolatlan, az identitás e kultúra alakzataiból konstituálódik, a reflektálatlan alapstruktúrák tudatosodása útján. Ennek analógiájára képzelhető el az általunk *predominánsnak* nevezett *kulturális identitás*, amely a társadalmi nagycsoportok szintjén modellálja a közös kultúrára épülő közösségtudatot. Ez persze nem abban az értelemben a *legtágabb és a legjelentősebb*, hogy magába foglalja a szűkebb körűket, hanem úgy, hogy a szűkebb körű, de az identitáshálóban egyébként mellérendelt közösségtudatokat is felépítő közös kulturális készletre vonatkozik. A közösnek tudott kultúra maga is identitást képez, amennyiben reflektálttá válik.

„A civilizáció a *legtágabb kulturális entitás*. [...] A civilizáció tehát az emberek legmagasabb szintű kulturális csoportosulása, és ez egyben a kulturális identitás *legtágabb szintje* is, amellyel az emberek rendelkeznek, eltekintve attól, ami őket más fajoktól megkülönbözteti. [...] A civilizáció a legnagyobb »mi«, melyen belül eltölt bennünket a kulturális otthonosság érzése, és megkülönböztetjük magunkat az összes többi embertől.”⁸¹ Amikor *predomináns kulturális identitásról* beszélünk és azt a *civilizáció* fogalmával kapcsoljuk össze, a kulturális minták, szimbólumok, archetípusok elemi közösséget értjük, amelyben a különféle identitásokat konstituáló kulturális alakzatok is osztoznak. A civilizáció mint kulturális identitás ezek szerint nem magába foglalja a más közösségtudatokat (mintegy *legtágabbként*), hanem inkább *predominál közöttük*.

⁸¹ Samuel P. HUNTINGTON, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Bp., 1998, 53.

A civilizáció, akárcsak az identitás, többes számban használatos fogalom, minden emberre kiterjedő, egységes világcivilizációról nem beszélhetünk.⁸² A kulturálisan egységes emberiség univerzalizmusa maga is civilizációfüggő: az európai kulturális öntudat terméke. A civilizációk történetileg a nagy vallásokkal kapcsolatosak, ekképpen alakult az európai civilizáció is hosszú évszázadokon át a kereszténység hatása alatt.⁸³ A szekularizáció aztán az európai gondolkodásban a vallási dominancia helyébe a kulturális felsőbbrendűség világias öntudatát alakította ki. A civilizáció egyes számban használatos fogalma így értékfogalommá lett, a nyugat-európai urbánus-világias fejlődés szinonimájaként.⁸⁴

Az európai gondolkodás azonban, mikor a 18. században, a felfedező utak s a nyomokban szaporodó útleírások alapján szembesült más népekkel, azok gyökeresen eltérő kultúrájával, számvetésre is kényszerült: a „másság” kontrasztjában önnön identitásának zavaraira, fejlődésének ellentmondásaira csodálkozott rá. A „természeti ember” („homme naturel”) gyorsan elterjedt fogalma⁸⁵ így már előtérbe kerülésétől fogva az önvizsgálat eszköze lett. A „természeti ember”-ről kialakított képek két fő változata, a „jó” és a „rossz vadember” („bon et mauvais sauvage”) valójában az európai civilizatorikus fejlődéshez való két, speciálisan eltérő viszonyt tételez fel. Kezdetben a felsőbbrendűség tudata nyilvánult meg erősebben, mikor is „vadak”-nak, „barbárok”-nak írták le a megismert népeket, később azonban egyre inkább hódítani kezdtek a „nemes vadember” egyébként igen különféle ábrázolásai, amelyek az önkritika megnyilvánulásai voltak elsősorban, de amelyek mégsem nyomták el teljesen a civilizáció értékeire alapozott felvilágosult küldetésstudatot.

Más népek és kultúrák megismerése természetesen feldolgozható volt az apológia és a kritika elsődleges célzata nélkül, tehát nemcsak a civilizálandó „barbár” és a „baldog vadember” képének megkonstruálásával, hanem például a klímaelmélet segítségével is. A klímaelmélet a népek karakterét, szokásait, kormányzatát az éghajlati sajátosságok meghatározottságaiból magyarázza. Viszonyítási pontként így nem feltétlenül az európai kultúra állítódik a középpontba, noha ennek látens jelenléte valójában kikerülhetetlen, hanem maga a kulturális sokféleség, vagyis lehetőség nyílik a kultúrák egyenértékűségének felismerésére, ami a civilizáció fogalmának többes számú használata közelébe vezet.

„A multikulturális tapasztalat (például a tengerentúli utazóknak az ottani népek életéről hozott egyre gyarapodó tudósítása) azzal az eredménnyel is járt, hogy az európai, aki

⁸² I. m., 48–49.

⁸³ John Armstrong könyve is a keresztény–iszlám szembenállás alapstruktúrájában értelmezi a társadalmi nagycsoportok identitástípusainak formálódását.

⁸⁴ Vö. J. NAGY László, *Francia gondolkodók Európa-képe a 18. században = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, i. m., 37–42.

⁸⁵ Vö. erre nézve Paul HAZARD, *La crise de la conscience européenne*, Paris, 1935, I, 3–37 (*De la stabilité au mouvement*); Jean EHRARD, *L'idée de nature en France dans la première moitié de XVIIIe siècle*, Paris, 1963, 186–198, 349–352, 403–418, 691–715, 779–785; Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, 1971, főleg 23–226; Urs BITTERLI, „Vadak” és „civilizáltak”, Bp., 1982.

eddig saját kultúráját a kultúrának tudta, s benne a világ értelmezésének egyetlen helyes módját látta, rácsodálkozhatott a messzi népek naiv egynyelvűségének *reflektáltság előtti* állapotára, arra, hogy e népek is feltétel nélkül, kérdésessé nem tett módon valóságosnak tartják azt (és csak azt tartják valóságosnak), ami az ő kultúrájuk sémái szerint valóságnak mutatkozik; vagyis, egyszerre szembesült kétféle, egymással ellentétes tapasztalattal. Egyrészt azzal, hogy nincs egyedül érvényes kulturális mező, másrészt, hogy saját maga természetes beállítódása, amely e felismerést megelőzte, végső soron ugyanolyan reflektálatlan volt a maga önabszolutizáló naivitásában, mint a »primitíveké«⁸⁶.

Az európai kulturális öntudat reflektálttá válása vezetett el aztán azon belátásokhoz, amelyek az e kultúrában élő filozófusok némelyikét saját szemléleti előfeltevései alapvető felülbírálatára kényszerítették.⁸⁷ Az európai kultúra *univerzalizmusa* és *perfekcionizmusa* vált elsősorban kérdésessé. Ha ugyanis e kultúra csak egy a többi között és nem is biztos, hogy feltétlenül a legjobb, akkor éppúgy nehezen igazolható e kultúra öntudatának eredendő aspirációja az általános érvényre, mint ahogy nemigen támasztható alá meggyőzően a folytonos megújulásába és kiteljesedésébe vetett hite sem. A multikulturális tapasztalat nyomán felerősödő *civilizációkritika* és megjelenő *historizmus* az európai kulturális öntudat univerzalizmusát és perfekcionizmusát ingatta meg.

c. egység és közvetlenség

A 'civilizáció' mint Európa predomináns kulturális identitása önértelmezési válságba került a 18. század második felében. Ezen eszmei válságnak messzemenő következményei lettek egy új közösségtudat kialakulására nézve. Amikor ugyanis a civilizációt a nemzet eredendően politikai közösségtudata váltja fel a predomináns kulturális identitás pozíciójában, akkor és ott (a 18. század második felében, a nyugat-európai gondolkodásban) megszületik a modern értelemben vett nemzet fogalmának egy másik, a tisztán politikai jellegűtől eltérő változata.

Két egészen különböző irányultságú és kontextusú folyamat egymásba csúszását figyelhetjük meg, amelynek során „közös részük” új minőséget teremt. A politikai filozófia szintjén a kizáró jellegű rendi nemzetértelmezéssel az ember eredendő egyetemes jogaira hivatkozó felfogás feszült szembe. A politikai filozófia új képződményei új identitás megképzésének lehetőségét és igényét vetették fel: egy „üres helyet” hoztak létre, amelynek betöltéséért különböző politikai közösségtudatok „versengése” indult meg. S mint-hogy a nemzet eme új fogalma a közösség szabadságjogokban adott egységének és oszthatatlanságának az elvén alapult, ez az identitásképződés alapvető kereteit is meghatározta. Nem véletlenül vált ismét jelentőssé a nemzet fogalmának első, a leszármazás

⁸⁶ S. VARGA Pál, „... az ember véges állat...” (A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey), Fehérgyarmat, 1998, 21–22.

⁸⁷ Vö. LUDASSY Mária, *Egyetemes erkölcs versus etikai relativizmus: a francia felvilágosodás a multikulturalizmus és az emberjogi univerzalizmus válaszüjtán* = Uő., *Elhiszem, mert ésszerű*, Bp., 1999, 100–123.

közösségére épülő történeti jelentésváltozata, noha karaktere eredendően nem politikai jellegű és csak kis közösségre érvényes.

E ponton került közel a nemzet fogalma alatt formálódóban lévő eme új politikai identitás az európai civilizációs öntudat válságjelenségeihez. A civilizáció mint predomináns kulturális identitás a civilizált–barbár oppozícióban értelmezte magát, vagyis a kiműveltség kritériuma alapján. Amikor a kiválasztottság, a normativitás alapjai kérdőjeleződtek meg a barbárral való újszerű szembesülésben, új normák és eszmények váltak szükségessé. A „kulturális primitívizmus” 18. századi jelensége éppen ezek után való kutatásként értelmezhető, benne „egyenlőségjel került a régi, a távoli és a népi közé”.⁸⁸ A lényeg a kifinomultság („mesterkélttség”) által még meg nem rontott kultúra felfedezése, mindegy, hogy az egy déltengeri szigetlakó nép hiedelmeiben, valamely ősi népcsoport fennmaradt emlékeiben, avagy az alávettettek kortárs kultúrájában ölt testet. S ha nem a mesterkéltséggel való szembefeszülés, a civilizációkritika a domináns mozzanat, hanem a másság tudomásulvétele, akkor a civilizáció normatív fogalmát a civilizációk egyenértékű sokféleségének belátó szemlélete váltja fel.

Az elidegenedés mint az európai civilizációs öntudat válsága⁸⁹ tehát ugyanúgy az egység és a közvetlenség iránti igényt erősíti a kulturális identitásképzés szintjén, mint az új politikai filozófiában körvonalazódó, jogilag egységes és oszthatatlan nemzetfogalom, amely ősi etnikai közösségekkel való folytonosság kiépítésének a lehetőségét veti fel. A ’civilizáció’ fogalmához kötődő predomináns kulturális identitás megrendült, a ’nemzet’ új fogalmával összefüggésben formálódó politikai közösségtudat pedig éppen alkalmas volt arra, hogy átvegye annak funkcióját, vagyis hogy ne pusztán politikai, hanem predomináns kulturális identitásként is megjelenjen.

d. a modernitás változatai

Mindez nem jelenti azt, hogy a ’nemzet’ leváltja a ’civilizáció’ fogalmát, s azt sem, hogy a modern politikai nemzetfogalom feltétlenül, mindig és mindenütt a predomináns kulturális identitás pozíciójába kerül. Az európai civilizatorikus öntudat folytonossága napjainkig kimutatható, s a nemzet fogalma számos későbbi politikai filozófia szerint elégségesen meghatározható jogi, területi stb. kritériumok alapján, nem szükséges (bizonyos felfogások szerint egyenesen káros) monolit kulturális tömbként való értelmezése. A politikai nemzetfogalomnak a predomináns kulturális identitás pozíciójába való sodródása tehát nem szükségszerű fejlemény és kizárólagos út a továbblélésre (noha a későbbiek felől esetleg úgy tűnhet), hanem a modernitás egy lehetséges változatának megnyilvánulása.

⁸⁸ BURKE, *i. m.*, 25.

⁸⁹ „Ce n’est donc pas la civilisation que combat Rousseau, mais un état d’aliénation qui en est la négation même. La question qu’il invite à se poser n’est pas: comment se dé-civiliser?, mais au contraire: qu’est-ce qu’une société civile digne de ce nom?” (DUCHET, *i. m.*, 19.)

A modern episztémé ugyanis nem egységes, alapvető szemléleti törésvonalak osztják meg, s az egyik éppen a megképződő individuum–nemzetindividuum fogalmi dichotómiában mutatható fel.⁹⁰ E mögött az az antropológiai kérdés húzódik meg, „hogyan az egyes embernek saját kultúrája általi megelőzöttsége elválaszthatatlan-e az embertől mint lénytől, s ember voltának teljességét az ebből eredő sokféleség teszi, vagy pedig e megelőzöttség éppenséggel olyan atavizmus, amelyet le kell vetkőznie és le is fog vetkőzni, hogy önmaga egyetemes lényegéhez juthasson.”⁹¹ Az egymással oly igen élesen polemizáló szemléletek azonban egy időpontban és egy gondolkodói helyzetben születtek: az európai kulturális identitás válságából a 18. század második felében.⁹²

Az elidegenedés jelensége tehát nemcsak a kollektív identitás átalakulását eredményezi, hanem ennek másik oldalaként, de ellentétes irányultsággal, az emberkép átformálódását is. További paradoxon, hogy míg a politikai identitások szintjén a nemzet modern fogalma természetjogi érvrendszerből képződött meg, addig a kulturális identitásban bekövetkezett fordulat éppen a természetjog univerzális emberképével való szembefordulást jelenti.

A nemzet modern fogalmának itt vázolt kialakulása adott történelmi pillanathoz, a 18. század második feléhez, és adott helyhez, Nyugat-Európához köthető. A későbbiekben a ’nemzet’ speciális feltételek között formálódott képződménye, eloldódva eredendő közegétől, általános mintaként kezdett funkcionálni. A kialakulás eme sajátosságai magyarázzák a fogalom polimorf mivoltát, értelmezési kontextusainak diszparát jellegét és végső soron definiálhatatlanságát.

II. Történeti közelítés

1. Republikanizmus és tudós hazafiság

a. „tudós Hazafiság”

Az 1780-as évek magyar irodalmában feltűnik egy különös „alak”, a „tudós Hazafi”, aki egy csapásra elfogadottá válik széles körben.⁹³ A „tudós Hazafi” nem immanens „narratív” hang, hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg*. Szövegek implikált szer-

⁹⁰ „A mai ideológiai világ át van szöve a kultúrák interakcióival, legalábbis a XVIII. század vége óta a világ az individualizmusnak és ellentétének hatásaiból és ellenhatásaiból áll össze” – fogalmaz sommásan Louis DUMONT könyve bevezetőjében, exponálva vizsgálatát egyik fő tárgyát (*Tanulmányok az individualizmusról*, Pécs, 1998, 26).

⁹¹ S. VARGA Pál, „... a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...” *Egy elfeledett diskurzus és Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című verse = Vörösmarty és a romantika*, i. m., 162.

⁹² Ezért nem tudjuk elfogadni Elie KEDOURIE könyvének alap gondolatát, vagyis hogy az egyik szemléletet a másikkól (a nemzetindividuumot az individuumból) vezeti le (*Nationalism*, Oxford, 1960; mi az 1993-as posztumusz kiadást használtuk, amely kéziratból sajtó alá rendezett új előszót is tartalmaz).

⁹³ Vö. minderről dolgozataimat: *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Tiszatáj, 2001; „Tudós Hazafiság”, It, 2001, 487–504. Itt jegyzem meg, hogy a jelen tanulmány egy nagyobb munka részeként, a Széchenyi-terv kutatás-fejlesztési pályázatának támogatásával készült.

zője és olvasója⁹⁴ egyszerre, s mint ilyen, közösségképző erejű. A „tudós Hazafiak” közössége virtuális, s azért az, mert valójában közösségtudatként létezik, teoretikus szövegekbe írva (mintegy paratextusként).

„Tudgya Exc.ád, hogy az Országok nem tsak karddal ’s fegyveres erővel, hanem egyszer-’s-mind pennával ’s ésszel szerezetnek, kormányoztatnak, és tartatnak fenn. Ez nem egyébként, hanem a’ Nemzeti Literatúrának, az az, a’ Tudományoknak hazai nyelven való virágoztatása által, mehet leg-könnyebben ’s leg-tsalhatatlanabbúl végbe. (Mivel-hogy: soha eggy egész Nemzet idegen nyelven tudományra, közönséges világosságra, ’s bőltességre nem juthat.) A’ nemzeti nyelvnek el-hagyatásával, el-hagyattatnak a’ nemzeti erköltsök, szokások, – a’ Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető bélyege” – írta Batsányi Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében, 1790 nyarán, az országgyűlés nyelvi vitái alkalmával.⁹⁵ Nem nehéz ráismernünk ebben Bessenyei programírásainak gondolatmenetére, megfogalmazásaira.⁹⁶ Az utolsó mondat persze már más irányt szab a Bessenyeitől átvett logikának, ahogy arra Szauder József és Bíró Ferenc is nyomatékosan rámutatott.⁹⁷

Bessenyei programírásai nagymértékben kötődnek a századközép literátusságának a nyelvről való eszmélkedéséhez.⁹⁸ A „tudós Hazafiak” aztán ezt a Bessenyei-programot alakítják tovább: átveszik elemeit és új kontextusba helyezik azokat, miként tette azt Bessenyei is az elődök örökségével. A nyelv szerepének a Batsányi-idézetben is szemlélhető átértelmezése mellett a másik legfontosabbnak tűnő átalakulást az egységes logika szétbomlásában véljük felfedezni. A kor sajtójában, alkalmi költészetében stb. nem a Bessenyei-röpiratok gondolatmeneteire, hanem sokkal inkább gondolatelemeire ismerhetünk. Viszontláthatjuk a kard és a penna kettősségére épülő *érvelést* és az igaz nemesség toposzában rejlő *értékkültatást*; a kultúra elhagyatottságát panaszoló *helyzetértékelést* és ebből fakadóan a nemzethalál lehetőségében megtestesülő *fenyegetettség-élményt*; a boldogabb nyugati nemzetek fejlődésében elének vetülő *mintát* és *kihívást*; szorosan az

⁹⁴ Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa = Narratívák 2*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Iser-től származnak, Ricoeur azonban az eredeti 'implicit' helyett az 'implikált' fogalmát tartja kifejezőbbnek (*i. m.*, 13, lábjegyzet). Iser előbb prózatörténeti műve zárófejezeteként adta közre olvasásfelmológiai megközelítésének összefoglalását (*The Implied Reader*, London, 1980, 274–294; a német eredeti 1972-ben jelent meg), majd önálló könyvet szentelt a kérdéskörnek (*The Act of Reading*, London, 1980; a német eredeti 1976-ban jelent meg). Ezek között lényegi pontokon szövegszerű átfedések is vannak („the literary work has two poles, which we might call the artistic and the esthetic: the artistic refers to the text created by the author, and the esthetic to the realization accomplished by the reader”, 274, illetve 21).

⁹⁵ BATSÁNYI János *Összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1960, II, 201 (BJÖM).

⁹⁶ Vö. NÉMEDI Lajos, *Bessenyei György utóéletéről = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 733–763, főleg 739–750, 752–760.

⁹⁷ Vö. SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi = Uő., Az estve és Az álom*, Bp., 1970, 123–135; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma, i. m.*, 348–350.

⁹⁸ BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 247–252; TARNAI Andor, *A egyházi értelmiség laicizálódása = A magyar kritika évszázadai*, Bp., 1981, I, 188–195 (lásd utána a szemelvényeket is: 196–247); BÍRÓ, *i. m.*, 25–29; SZAJBÉLY Mihály, *Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás haszonelvű világszemléletében*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXV, Szeged, 1988, 39–56.

irodalomra, a tudományokra vonatkoztatva pedig a *fokozatosság* és a *hasznosság* követelményének a hangsúlyozását.

Az egységes logika szétbomlása azonban nem mutat rokonságot a század közepi sajátosságokkal, mert a gondolatlemek önálló létezése nem széttagoltságot jelent, továbbá nem is a Bessenyei-féle program érvénytelenedésére vezethető vissza. Sőt, az az átértelmezések mellett (és azok útján) eleve több és hatásosabb, mint valaha. Egyszerűen nincs szükség elismételni mindig a program egészét: az egyes, az adott vonatkozásban szükséges gondolatlemek újramondása vagy újraalkotása (mintegy szinekdochésen) megidézti és érvényesíti azt. A *tudós hazafiság beszédmódja* így sajátosan diffúz egységet képez, hiszen úgy fogalmazódhatnak meg sokszor egymástól jelentősen eltérő álláspontok is, hogy a közösségvállalás éthosza nem sérül. Az önálló életre kelt, de egy odaértett program részének tekintett gondolatlemben képződik meg ugyanis az a beszédmód,⁹⁹ amely a „tudós Hazafiak” virtuális közösségének identitást ad.

A fentiek értelmében a „tudós Hazafiak” közösségének identitása a „józsefi kor”-ban¹⁰⁰ két kontextusban vizsgálható és vizsgálandó. A műveltség és az irodalom kontextusában a közösség identástudatát a *tudós hazafiság beszédmódja* építi fel, önmagával egységesen. Minthogy ez azonban csak speciális esete a politikai patriotizmusnak, nem is képzelhető el annak tágabb kontextusa nélkül. A társbeszédmódok mindazonáltal különböző nemzetfogalmakat és identitásváltozatokat rejtenek magukban, így a Haza szimbóluma a politika tágabb kontextusában sajátos diffúz egységet alkot, amolyan inkonzisztens konzisztenciaként jellemezhető.

b. republikánus beszédmód

A „józsefi kor” talán legáltalánosabb, legalapvetőbb politikai beszédmódja a *republikánizmus* volt. „A republikánus szótár egyik központi fogalma (akárcsak a liberálisé) a szabadság, amely e beszédmódban azonban nem egyéni autonómiát jelent, hanem a kormányzásban való részvétel jogát és kötelességét. Akik részt vehetnek és vesznek a közéletben, a honpolgároknak, nemcsak közszolgálatokat kell vállalniuk, de folyamatosan át kell hogy hassa őket a közszellem, a hősiesség a szabadság, a haza megvédésére a zsarnok vagy a hódítók ellen. E közszellem elsősorban azt jelenti, hogy a közjót az egyéni vagy a családi érdek elé helyezi a polgár. A republikánus nyelvhasználat állandó mintája a római köztársasági erényeké, egyik központi vitája az a kérdés, mi az oka a nemzetek nagyságának és hanyatlásának, e vita paradigmátikus elbeszélése pedig Róma bukásának története. Ezen elbeszélés szerint, amint az Sallustiusnál vagy Liviusnál olvasható, mindenekelőtt a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök

⁹⁹ A beszédmód fogalmát a cambridge-i eszméletörténészek fogalomhasználata szerint alkalmazzuk (munkásságuk áttekintő értékelését lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A koramodern politikai eszméletörténet cambridge-i látépe*, Bp., 1997, 287–305; KONTLER, *Az állam rejtelvei*, i. m., 13–28, a 20. lap jegyzetében részletes bibliográfiával).

¹⁰⁰ Lásd dolgozatunkat: *Egy korszak kijelölése = In honorem Tamás Attila*, i. m., 65–79.

elfajulása, a széthúzás (erre Berzsényi és kortársainak szava a visszavonás volt) és a korrupció, az egyéni érdeknek a közérdek fölé helyezése volt a bukás oka.”¹⁰¹

A korcsosulás és hanyatlás gondolata a republikanizmus alapvető tételével, az egyéni szabadsággal mint a kormányzásban való részvétel jogával és kötelességével kapcsolatos: a közösség ugyanis védtelen, ha tagjai elkorcsosulnak. A haza védelme mind a külső ellenség, mind a zsarnok ellen kötelesség. Eme alaptételre a republikánus nyelvhasználat két fontos témája és érvelési módja épül, amelyek az 1780-as, 1790-es évek fordulóján különös aktualitással bírtak. Politikai jellegük azonossága mellett azonban egészen eltérő körben voltak érvényesek, a korszak más és más összefüggésrendszerébe illeszkedtek. Az egyik, az *ősi alkotmányra hivatkozás*¹⁰² a II. József elleni sérelmi politika nyelveként jelenik meg, a másik, a *dinasztikus heroizmus* a II. József által vívott török háború egyetemes támogatottságát nyilvánítja meg, vagyis az előbbi II. József ellen irányul, az utóbbi demonstratívan kiáll mellette (ezekről később részletesen szó lesz).

A korcsosulás és a hanyatlás témája egyébként régóta virulens, összefonódik a vera nobilitas-gondolattal¹⁰³ éppúgy, mint a Querela Hungariae toposzával,¹⁰⁴ s a luxus problémája kapcsán újonnan kibontakozott vitával.¹⁰⁵ A „józsefi kor”-ban aztán különös hangsúlyt kap azáltal, hogy az élet alapvető keretei rendülnek meg viszonylag széles körben, és alapvető értékek támadtnak vagy kérdőjeleződnek meg. Az ősi erények elkorcsosulása, az elpuhultság és a luxus, a szokásokból való kivetkőzés, a belső egyenetlenség (visszavonás) szétziláló erői mind-mind elevenbe vágó aktualitások, amelyek a magyar nemzet pusztulásához vezethetnek. A város–falu szembeállítás eme ellentét térbeliesítésének tekinthető. A nemzetek emelkedésének és hanyatlásának általános magyarázata Róma példáján keresztül ugyancsak az intó önértelmezés lényegi vonatkozása.

„Hol vagytok Nemes Elődink! bámúljatok: íme / A’ körmös Keselyük’ fajzati, gyáva Galamb! – / Véreitek nagy véretekét szégyenlik! el-hagyták / Nyelvetek’; – erköltstök’ rég’ temetőre vivék! / Mente, bajúsz, dolmány, öv, kalpag – röllok el-oszlott, / Kortso-sodottak; egészsz aszszonyi módra puhák. –”¹⁰⁶ A példák számosak, Baróti versét inkább csak azért emeltük ki ezek közül, mert a Magyar Museum első, programosan szerkesztett

¹⁰¹ TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*, ItK, 1998, 669. A republikanizmusról magyar nyelven lásd Quentin SKINNER, *A szabadság és honpolgárság két rivális hagyománya*, Világosság, 1995/10, 21–33, főleg 25–33; HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban = A skót felvilágosodás*, szerk. Uő., Bp., 1996, 310–313.

¹⁰² Takáts József ezt önálló beszédmódként említi idézett tanulmányában, véleményünk szerint azonban maga az ősi alkotmány olyannyira központi szerepet tölt be a republikánus nyelvben mint a közösség folytonosságának letéteményese, hogy nem célszerű arról leválasztani. Ez az érv egyébként magától Takáts Józseftől származik. Ő ugyanis dolgozatomban egy korábbi változatára nézve, amelyben mind az ősi alkotmányra hivatkozás, mind a dinasztikus heroizmus önálló beszédmódként szerepeltek, ugyanezt jegyezte meg, csak a dinasztikus heroizmusra. Logikáját (és megtisztelő segítségét) köszönettel elfogadtam, de csak mindkettőre együttesen tudom alkalmazni, minthogy egy politikai helyzet két különböző vetületével kapcsolatosak.

¹⁰³ Vö. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...*, Bp., 1969, 86–92.

¹⁰⁴ Lásd IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae-toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.

¹⁰⁵ Lásd erről BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976, 259–298.

¹⁰⁶ BARÓTI SZABÓ Dávid, *Méltóságos báró Orczy Lőrincz generális úrról* (MM I, 1, 28–29).

számában kapott helyet, ahol Batsányi visszavonást ostromozó *Bé-vezetése* is. A II. kötetet pedig Batsányi *Serkentő válasz Virág Benedekhez* című költeménye nyitja, amely a beszédmód reprezentatív szövegének tekinthető (s nem sokkal ezután kapott helyett Baróti utóbb nagy hatást kifejtett *A' le-dőlt Diófához* című verse).¹⁰⁷

c. szemléletmódok különbségei

A republikanizmus politikai nyelvének a szabadság és a közösség fogalmainak értelmezése mellett tehát lényegi eleme a korcsosulás és a hanyatlás képzete. A republikánus beszédmód e jellegzetessége éppen ellentétes szemléletű, méghozzá a legáltalánosabb szemléleti jegyekben, a tudós hazafiság beszédmódjával. Ez utóbbi jövőképe a tudományok kiteljesítésének, kiteljesíthetőségének jegyében fogant, ami az emberiség és benne a nemzet fokozatos tökéletesedését jelenti. Itt éppen az képviseli az értéket, ami a másikban a bukás oka: a régi értékek helyébe a modern kor új értékeinek állítása, a tudás, a földi javakkal való élés, a kifinomultság, egyszerűen a civilizáció kiteljesedése. E perfekcionista szemléletmód¹⁰⁸ nem hozható közös nevezőre a republikanizmus jellegzetesen ciklikus világfelfogásával.¹⁰⁹ (A tudós hazafiság beszédmódja közeli rokonságban van azzal a nyelvhasználattal, amely a csinosodás – esetleg csiszoltság, pallérozottság – nyelvének nevezhető.¹¹⁰ Véleményünk szerint azonban nem tekinthetők azonosnak, a csinosodás nyelve mintegy folytatója a tudós hazafiság beszédmódjának.¹¹¹)

Republikanizmus és tudós hazafiság ugyanakkor igen jól megfér egymás mellett, szemléleti formáik végső értelemben összeegyeztethetlensége nem zárta ki párhuzamos használatukat, akár egy szövegben belül sem.¹¹² Voltak ugyanis olyan mozzanatok, amelyek összekapcsolták és egymás mellé rendezték e beszédmódokat, hozzá kell azon-

¹⁰⁷ E beszédmódhoz gazdag példaanyagot szolgáltat MEZEI Márta könyve (*Történetiszemlélet a felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958, 61–91).

¹⁰⁸ Erre nézve lásd Arthur LOVEJOY, *The Great Chain of Being*, Cambridge, 1942, 208–226 (VII, *The Principle of Plenitude and Eighteenth-century Optimism*); EHRARD, i. m., 737–786 (XII, *Nature et progrès*); Georges GUSDORF, *Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Paris, 1971, 310–332 (*Progrès*; e fejezet a fejlődés fogalmának kialakulását végigkísérve a tökéletesedés szemléletét is elemzi).

¹⁰⁹ Vö. CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, i. m., 65–69.

¹¹⁰ Vö. KONTLER, i. m., 188–208, ahol a téma részletes, elsősorban angolszász szakirodalmát is megtalálhatjuk. Takáts József Kontler László alapján használja a fogalmat a 18. század végi magyar irodalomra nézve.

¹¹¹ Már az elnevezés is egyértelműen Kármán József nevezetes szövegét asszociálja, s ez a kapcsolat Takáts József értelmezésében explicitté is válik. *A nemzet csinosodása* és a hozzá hasonlatos szövegek azonban nem kizárólag a tudós hazafiság nyelvét beszélik, sokkal inkább az attól való távolodás dokumentumai.

¹¹² „Hol vagynak most ama' híres Nemzetek, kik neveknek fényességével hajdan az egész Világot betöltötték? Mitsoda most az emberi böltsességnek néhai széke, Athéna' ditsó várossa? Hová lett a' régi Rómának retentő hatalma? – Nyelvekkel együtt virágozott szerentséjek, nyelvekkel együtt el-fogyatkozott! 's hogy-ha még fenn-vagyon a' nevek, hogy-ha még ma-is tisztelettel emlékezünk róllok: ezt majd tsak-nem egyedül azon egynéhány Böltséiknek köszönhetik, kik, mint a' Tudományoknak, Jó Ízlésnek, 's Böltsességnek ugyan-annyi Mesterei, halhatatlan munkájik által az egész Emberi Nemzetnek oktató példájivá tették őket.” (BJÖM II, 255–256.)

ban tenni, hogy ez az összerendezés a tudós hazafiság mentén jöhetett csak létre, s hogy a szemléletmódok alapvető ellentéteit nem szüntette meg és nem takarta el. Az egyik ilyen közös pontot a „kard” és a „penna”, vagyis a vitézi és a civil értékrend egymásra vetítése jelenti.¹¹³

A tudósság civil értékeinek a középpontba állítása ugyanis, mint láhattuk, nem feltétlenül jár együtt a vitézség tagadásával, sőt, a vitézség elfogadtatik alapvető értéknek részben történeti távlatban, részben az adott aktuális helyzet vonatkozásában. Az ősi, vitézi erények pusztulása fölötti kesergés így egy másik összefüggésben is értelmet nyer, csak abszolút értékből helyi értékke minősül át. Ehhez kapcsolódik a másik közös pont, a nemzet pusztulásának fenyegető lehetősége. Az elpuhultság, a vitézi erények kiveszése a republikánus érvelésben szükségszerűen vezet a hanyatláshoz, e hanyatlás azonban a tudós hazafiság érvelésében kivédhető, ha a tudományokban való vitézkedés lép a helyébe.

d. res publica litteraria

A két beszédmód tulajdonképpen zavartalan együttélésének lehetősége leginkább mégis érvényességi körük különbözőségéből fakad, s ez még akkor is igaz, ha mindkettő a patriotizmus egy formájaként értelmezhető. A tudós hazafiság csak a tudományok világára vonatkozik. Ez a közösség (szigorúan csak a tudományok világában érvényesen!) egy modern *communitas*-eszme szerint épül fel: tagjai születési előjogoktól függetlenül egyenlők, a belső kiválasztódásban az egyéni érdemek a meghatározóak, a hierarchia nem örök és öröklötten tekintélyelvű, vagyis igazi *res publica litteraria*ról van szó.¹¹⁴

Ahogy a szabadkőművesség a társadalom tagolódásától eltérő tagoltságot valósított meg a titkos páholyok korlátozott nyilvánosságában, úgy a „tudós Hazafiak” virtuális közössége is egy más közösségeszme jegyében formálódott, nem titkosan ugyan, de a tudományok világának szintén korlátozott, a társadalmi hierarchiától lényegileg elhatárolt terében. E modern *communitas*-eszme tehát nem direkt politikumként, közjogilag, társadalomfilozófiailag artikulálódott (pontosabban: nem a tudós hazafiság artikulálta így), hanem csak annak mintegy előalakjaként, korlátozott körben, irodalmi-kulturális eszmeként.

A tudós hazafiság jelzős szerkezete azonosító viszonyt rejt magában: a hazafiság a tudósságban áll, a tudós pedig ab ovo hazafi. Ugyanakkor nincs szó a hazafiság hagyományos formáinak leváltásáról sem, a tudós hazafiság nem azok helyébe lép, hanem azok mellett tűnik fel, mégpedig azért, mert más és más körben érvényes patriotizmusokat feltételeznek, a Haza szimbólumában más és más közösségi identitásokat megjelenítve. Ennek oka pedig az, hogy a „tudós Hazafiak” virtuális közössége csak a művelődés és az irodalmiság viszonylatában érvényes, míg a patriotizmus ennél tágabb körű, hiszen álta-

¹¹³ Vö. KULIN, *Nemzet-eszme és nacionalizmus = i. m.*, 369–378; TARNAI, *Extra Hungariam...*, i. m., 29.

¹¹⁴ Vö. BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999, 60–66.

lában politikai közösségtudatot rejt magában. Vagyis e tágabb viszonyrendszerben szemlélve a *tudós hazafiság* jelzős szerkezetet, azt állapíthatjuk meg, hogy a 'tudós' jelző szűkítő értelmű.

A *res publica litteraria* modern közösségtudata így a patriotizmus korlátozott körben érvényes, speciális formáját alapozza meg. A „tudós Hazafiak” identitása tehát szükség-szerűen más, politikai természetű identitásokkal együtt tűnik fel, megragadása is e kon-textusban képzelhető el. Más szempontból, az identitások (politikumot is magában foglaló) hálózata felől nézve azonban éppen hogy fordított a viszony. A tudós hazafiság kultu-rális alapmintákat rögzít, s ilyen értelemben predomináns identitásként értelmezhető. S minthogy e beszédmódban az európai civilizáció-eszme érvénye, mint látni fogjuk, még töretlen, így a *res publica litteraria* közösségtudatát e vonatkozásban is el kell válasszunk a haza szimbólumában formálódó, modern értelemben vett nemzettől mint politikai identi-tástól.

2. Politikai filozófia és nemzettudat-változatok

a. törvénytázas

Kazinczy írja Prónay Lászlónak címzett, 1790-es *Hamlet*-ajánlásában: „ki ne fakadoz-zon örömsikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott nemzetünk ismét felemeli a porból a fejét és visszavéén nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, amik dicső eleink voltak; az lesz, amiről ezelőtt fél esztendővel a gyenge hit álmodni sem bátorzkodott; egy szabad nemzet, egy tulajdon törvényeivel, nyelvvel, ruhával bíró nemzet, egy oly nemzet, mely-nek minden tagja fegyvert viselni született és kész óltalmazója hazájának és királyá-nak.”¹¹⁵ Az idézett szövegrész a republikánus beszédmód illusztratív példája lehet, olyan világosan és egyértelműen fűzi fel egy szála a beszédmód alaptételeit.

Ugyanakkor az is feltűnő, hogy ugyanebben az időben, az Orpheusban milyen nagy szerepet kap a rousseau-i *törvényhozó*. Kazinczy fordítást közöl a lengyel alkotmány-tervből,¹¹⁶ éppen a nagy törvényhozók (Mózes, Lükurgosz, Numa) példáit kiemelő részt, két hosszú folytatásban adja II. Frigyes *Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois* című munkája fordítását,¹¹⁷ s fordítja a *Társadalmi szerződést* is.¹¹⁸ Kazinczy szerkesztői célzatossága egészen egyértelmű, különösen, ha tudjuk, hogy egyébként néha a nyomdászra hagyatkozott a cikkek sorrendjét illetően.¹¹⁹ Rousseau-

¹¹⁵ KAZINCZY Ferenc *Művei*, kiad. SZAUDER Mária, Bp., 1979 (a továbbiakban: KazMűv), I, 720.

¹¹⁶ Orpheus I, 1, 90–99.

¹¹⁷ Orpheus II, 1, 41–67. és II, 4, 312–354.

¹¹⁸ Maga említi a Fáy-beszédhez írott kommentárjának a Hadi és Más Nevezetes Tudósításokhoz küldött változatában: „indíttatok reá valakit, hogy Rousseau-nak Contrat-Social-ja mellé, mely kezeim közt vagyon munkában, fogjon az Emberek' Hasonlatlansága felől írt betses munkájához is”. (KazLev II, 45.) 1793-ban már készen levőként említi (vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999, 17).

¹¹⁹ Döme Károlynak írja 1791. április 1-jén: „a' rendválasztást egészen a' betűszedőre bízam; nem lévén sem elsőség, sem meg-vetés abban, hogy egyik darab a' másíknál előbb tétetik.” (KazLev II, 182.)

fordításainak jelentőségére egyébként külön is felhívta a figyelmet.¹²⁰ A *Társadalmi szerződést* nem sokkal később Szentmarjay Ferenc fordította le teljes egészében magyarra, ez azonban kéziratban maradt,¹²¹ Czindery Pál pedig latin fordítást készített belőle.¹²² Hajnóczy József államelméleti gondolkodására ugyancsak jelentős hatást gyakorolt a rousseau-i mű.¹²³ Báróczi Sándor a *Védelmetett magyar nyelvben* úgy emlegette Rousseau „legislativa ideáját”, mint amelyek az emberi nem boldogságára szolgálnak.¹²⁴

A törvényhozó, a törvénykezés amúgy is kitüntetett helyen állt a kor gondolkodásában, különös tekintettel az angol példára. Kazinczy az Orpheusban (csak betűkkel jelölt szerzőtől) Anglia és Magyarország törvényeit összehasonlító írást publikált,¹²⁵ Aranka György hasonló tárgyú könyveket adott ki,¹²⁶ a Mindenest Gyűjteményben az angol szabadságjogokról, II. Frigyes törvényeiről és Montesquieu *Törvények szelleme* című művéről jelent meg ismertetés.¹²⁷ A Martinovics-féle szervezkedés második kátéja pedig teljes egyértelműséggel fogalmazta meg a természetjogon alapuló egyenlőség elvét, amelyen a modern nemzet fogalma is épül.¹²⁸

Vajon egy nyelvet beszélnek-e mindezek a szövegek, amelyek korcsosulásról, törvényszabásról, hazáról és nemzetről szólnak, látszólag fölöttébb egybehangzóan? Vajon hogyan értsük Péczeli Józsefet, akinek II. Frigyes nyomán írt *A Haza szeretetéről s a jó*

¹²⁰ „Olvassa meg a' kinek esze és szíve van Orpheusom bé-vezetését, olvassa meg pag. 90 azt a' mit Rousseauból fordítottam, és azt a' mit Kallós által fordítottam Helvetiusból; – olvassa-meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II-dik kötetében a' Lélek halhatatlansága felől, 's látni fogja ki vagyok, 's áldani fog, ha én már régen nem leszek is.” (Kazinczy Aranka Györgynek, 1790. március 25., KazLev II, 52; vö. még az idézett Fáy-kommentárt, KazLev II, 45; valamint SZAUDER József, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé* = Uő., *A romantika útján*, Bp., 1961, 130–134.)

¹²¹ Lásd *A magyar jakobinusok iratai*, kiad. BENDA Kálmán, Bp., 1957 (a továbbiakban: BENDA), I, 975–995.

¹²² Lásd KÓKAY György, „Olim omnis homo natus est liber”: *A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből*, MKsz, 1995, 176–178. A cikk Szinnyei alapján Czindery Lászlóval azonosítja a fordítót, de a somogyi alispán nem László, hanem Pál volt (vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Köttemények*, 4, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1994, 456).

¹²³ Vö. BÓNIS György, *Hajnóczy József*, Bp., 1954, 173–188. Hajnóczy alkotmányterveit német és latin kéziratok röpíratokból (lásd BENDA I, 46–60, 61–88), valamint 1791-ben Pozsonyban, névtelenül megjelent traktátusából ismerhetjük (lásd BENDA I, 365–389). Ez utóbbit Pálffy Lipót csongrádi főispán 1793-as jelentése szerint „mindenki olvasta és nagy hatása volt” (BENDA I, 365).

¹²⁴ *I. m.*, 53.

¹²⁵ Orpheus I, 4, 327–342. A szerző gróf Török Lajos.

¹²⁶ *Anglus és magyar igazgatásnak egybevetése*, Kolozsvár, 1790; vö. KazLev II, 136; *Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről egy próba II. Fridrik prussiai király munkái közül*. Franciából, Kolozsvár, 1791.

¹²⁷ MindGy 1790, III. Negyed, 293–295; 1791, V. Negyed, 152–156; 1790, IV. Negyed, 184–192, 193–204.

¹²⁸ „Kérdés. Mikép hivattak a' polgári társaságnak tagjai?

Felelet. Polgárok; minden egyéb nevezet vagy privilégium, mint király, gróf, zászlós ur (báró), nemes, pap, 's a' t. törvénytelen és vétkes, mellyek tudni illik a' társaságbéli szerződést sullyosan meg sértik.

Kérdés. Miben áll ezen társaságbéli szerződés?

Felelet. Ez a' következendő ki mondásban foglaltatik: Mi a' polgári társaságnak tagjai testi és értelembéli erőnkkel akarunk minden nyomat[ta]tásinknak ellent állani, és egymásnak természeti jussaiért, mint a' szabadságért, a' tulajdonért, az életért és az egyenlőségért kezesei lenni.” (BENDA I, 1021.)

Hazafijaknak kötelességeikről folytatott Levelezés Philopatros és Commodus között című könyvében ezt olvashatjuk: „a Jó-Hazafin érték én olyan embert, a ki a maga életének változhatatlan regulájává tette azt, hogy valami tőle ki telhetik, mindenkor szolgáljon annak a *Köztársaságnak*, mellynek tagjai közé számlálja magát”¹²⁹ Vajon a Haza és a Köztársaság egyet jelent-e itt és a kor más szövegeiben? Nyilvánvalóan nemleges választ kell adnunk, s feltennünk azt a kérdést, hogy miért a konfúzió. Miért nem különülnek el az egyes, össze nem egyeztethető *communitas*-fogalmak mentén önálló beszédmodok?

b. communitas és Haza

A törvényesség, a törvényszabás és a szerződéselmélet a korszak alapvető témája, s nemcsak a republikánus beszédmodban. Említhetjük a felvilágosult kormányzás nyelvének nevezett beszédmodot is,¹³⁰ amely a republikánizmussal szemben természetjogi alapozású volt, s így modern politikai nemzeteszmét is konstituálhatott (lásd pl. Hajnóczy József írásait). Mégsem volt képes komoly alternatívaként megjelenni a republikánizmussal szemben, főleg mert a felvilágosult kormányzás politikai nyelve az államrezonhoz, s nevezetesen II. József személyéhez, uralkodási szisztémájához való kötődése miatt ekkor, erőteljes jelenléte és hatása ellenére is, bizalmi deficittel küszködött. A modern politikai *communitas*-fogalom így maga is a republikánus beszédmodban épült fel, illetve – annak mintegy előalakjaként – a tudós hazafiság *res publica litteraria* eszméjében. Ez magyarázza, hogy a „józsefi kor”-nak republikánizmus és tudós hazafiság a két domináns beszédmodja.

A republikánizmus a legkülönbözőbb *communitas*-eszmék megnyilvánítására alkalmas: a római polgár, az itáliai városállamok polgára, a rendi *natio* tagja és a rousseau-i *citoyen* egyaránt otthonos benne.¹³¹ „Citizenship, as the derivation of the word suggests, began with the experience of intimate participation in a small political entity. The intense identity this participation fostered became, after many vicissitudes, the basis for many if not most broader identities.”¹³² A republikánizmus tehát mindenfajta patriotizmus archetípusaként funkcionált, amiből következően a benne központi szerepet betöltő Haza inkább szimbólum, mint fogalom: *a közvetlen részvételre épülő politikai szerepvállalás szimbóluma*. Fogalommá akkor válik, ha a politikai filozófia adott helyen és időben pontosan artikulálja a szimbólumban megjelenített *communitas*-eszmét.

Vizsgált időszakunkban leginkább a rendi *natio* nemzetfogalma szólalt meg a republikánizmus nyelvén, hiszen a történeti jogon alapuló nemesi szabadság alapvető meghatározása éppen a kormányzásban való részvétel joga és a haza védelmének kötelessége volt. A Haza így aktuálisan a nemesek köztársaságát jelentette. Ugyanakkor azonban megjelent olyan értelmezése is a *communitas*nak, amely már nem a rendi *natio*val azono-

¹²⁹ Győr, 1788; idézi BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965, 432.

¹³⁰ Vö. TAKÁTS, *i. m.*, 675.

¹³¹ Vö. ARMSTRONG, *i. m.*, 102.

¹³² ARMSTRONG, *i. m.*, 93.

sította, hanem az emberek eredendő egyenlőségének elve alapján szélesebben értelmezte azt, utaljunk csak Hajnóczy Józsefre és a kor néhány más radikálisan felvilágosult társadalomfilozófusára,¹³³ illetve a literátorok közül elsősorban Kazinczyra és Batsányira.¹³⁴

Ez az átértelmezés azonban felvetette az új communitas-élméhez kötődő identitás(ok) megképzésének igényét is: az új közösségeszme csak akkor életképes, ha közösségtudatként is tud funkcionálni. A politikai filozófia elvontsága nem átélhető, az eszmének narratívák és szimbólumok kulturális alakzataiban, a mindennapok reflektálatlan világába simulva kell megjelennie, hogy identitást teremtsen. Olyan identitást, amely alternatívát képez a rendi natio fogalmához kötődő, virulens politikai identitásváltozatok hálójában, miközben azokból építkezik. Az „üres hely” betöltésre várt.

3. Versengő identitások

a. rendi identitás

Az *ősi alkotmányra hivatkozás* érvelésmódja szerint „az alkotmány, a constitutio nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőknek, s melyet csorbíthatatlanul kell továbbadni az unokáknak. [...] Az alkotmány nem egyszerűen érvényben lévő jogszabályok együttese, hanem mindenekelőtt az ország szokása. Ez teszi érthetővé, miért azonosítódik e beszédmódban az alkotmány fennállása vagy épsége az ország fennállásával. [...] E politikai beszédmód és a hozzá kötődő hitek teszik érthetővé, hogy mit jelentett a 'séreلمي politika' kifejezés: az élő nemzedéknek az a feladata, hogy az alkotmányt és a szabadságot *sértetlenül* megőrizze az unokák számára.”¹³⁵

A korona 1790 tavaszán történt visszahozatala óriási esemény volt, számtalan alkalmi vers született ekkor, az alkotmányosság helyreállása szimbólumának tekintve a történeteket. Révai Miklós éppúgy verset ír a koronaörzö bandériumokhoz, mint Horváth Ádám, Sáróy Szabó Sámuel Trenck gróf magyarokat üdvözlő versét fordítja le,¹³⁶ Kazinczy pedig, aki maga is tagja az abaúji bandériumnak,¹³⁷ mindezeket leközi az Orpheusban. Péczeli József és mások ugyancsak versben köszöntik (magyarul és latinul) a koronát,

¹³³ Vö. BÓNIS, *i. m.*, 204–223; POÓR János, *Hajnóczy József*, Bp., 1998, 7–31.

¹³⁴ Vö. SZAUDER, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé* = Uő., *A romantika útján*, *i. m.*, 115–141; BIRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, *i. m.*, 347–362.

¹³⁵ TAKÁTS, *i. m.*, 672–673; vö. KONTLER, *i. m.*, 111–125. „Az ősi alkotmány híveinek szemében – így látta Pockock Coke és kortársa, John Davies példája alapján – a törvények pusztá fennmaradása annak bizonyítékaul szolgált, hogy azok az idők próbáját kiállva minden változtatás célszerűségét legalábbis kétségbe vonják, s e törvények egyúttal örök időktől fogva létező szabályokként tűntek fel – azzal a logikával, hogy bár feljegyzésük a történelmi idők műve, a szokás, melyet ekkor rögzítettek, »felmérhetetlenül ősi« előírásokat ölel fel.” (KONTLER, *i. m.*, 112.)

¹³⁶ Orpheus I, 3, 218–223; II, 2, 199–204; II, 1, 6–15.

¹³⁷ KazMűv I, 329.

önálló nyomtatványban és a Mindenest Gyűjtemény hasábjain.¹³⁸ Péczeli József,¹³⁹ Enesei György,¹⁴⁰ Weszprémi István a koronáról értekezik, ez utóbbi tudományos igénnyel, Kazinczyval is disputálva.¹⁴¹ Weszprémi műve rövid változatban először a Hadi és Más Nevezetes Történetekben lát napvilágot,¹⁴² majd a Magyar Museum a részletes kidolgozást közli.¹⁴³ Decsy Sámuel 1792-ben történeti érdekű könyvet ad ki a koronáról, amelyvel egy évvel később Katona István száll vitába.¹⁴⁴

Kazinczy az Orpheus II. kötete 3. számának nyitóközleményeként hozza Zichy Károly országbírónak a diétán mondott üdvözlőbeszédét: „El-érte mai napon a’ Nemes Haza azon fő-tzélját, mellynek gyakorlásától huszon-öt esztendőknék forgása alatt elrekesztetvén, innen naponként nevedő fájdalmat, egyedül a’ jó kívánságnak, és reménységnek gyámolával támogatni kéntelenítetett. El-érte mondám: a’ midőn mai napon azon Nemes Magyar Hazánk maga Tagjait, ezen Ország Köz-Gyűlésében, Ősi szabad Vokssal hajdani Magyar-dísszel egybe-gyűlve, kinek-kinek maga Törvényes Rendét, és Szabadságát vissza adattatva, és mindnyájokat, édes Magyar Eleink példájával, a’ Köz-jónak munkálására, eggy Szívvel eggy Lélekkel fel-készülve látja.”¹⁴⁵ A továbbiakban is jellegzetesen az ősi szokásra és törvényekre hivatkozás konvencióit variáló beszéddel nagy hasonlóságot mutat Károlyi Antal még 1784-ből való beszéde, amelyet Batsányi a Magyar Museumban közölt.¹⁴⁶ Az „édes Hazánknak arany szabadsággal virágzó törvénynei”-re való hivatkozás lényegében teljes egyetértésre talált a korabeli közvéleményben, a példák száma a végtelenségig szaporítható volna.¹⁴⁷ Ritka az olyan ellenvélemény, amelyet Versegly Ferenc képviselt *A’ magyar Hazának anyai Szózatya* című költeményében.¹⁴⁸

¹³⁸ MindGy 1790, III. Negyed, 279–283, 327–330; IV. Negyed, 52–55.

¹³⁹ *A’ Magyar Koronának formája ’s viszontagságai. Az Asszonyok ’s gyermekek kedvéért készítette P. J., Komárom, 1790.*

¹⁴⁰ MindGy 1790, IV. Negyed, 165–168.

¹⁴¹ Lásd KazLev II, 319–326.

¹⁴² HMNT, 1790, II. szakasz, 812–816.

¹⁴³ MM II, 2, 229–251; II, 3, 365–380.

¹⁴⁴ DECSY Sámuel, *A’ magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*, Bécs, 1792; KATONA István, *A’ magyar szent koronáról doct. Decsy Sámuelről írott Históriájának meg-rostálása*, Buda, 1793; vö. BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 143.

¹⁴⁵ *Az ország bírójának gróf Zichy Károl úr ő excellentziájának beszéde, Mellyel az Ország Gyűlésére össze-sereglett Méltóságokat ’s a’ Második Tábla Követjeit Budán Rák 10dikén 1790ben idvezlette* (Orpheus, II, 3, 209–210).

¹⁴⁶ „Én úgy vélem, Tek. Rende! hogy főbb boldogságink közzé számlálhattuk azt, hogy még Isten’ jó-vóltából hajdani törvényes szokásunk szerint, mi-magunk (a’ kik egymást közelebbről ismérjük) választhatunk köz dolgaink’ el-rendelésére elől-járókat ’s kormányozókat, ügyeinknek tökéletes és serényebb el-végzésére alkalmas bírakat az el-intézt dolgoknak végbe-vitelére gyorsan-teljesítő tiszt-viselőket.” (MM II, 3, 304–305.)

¹⁴⁷ Lásd pl. Teleki József beszéde az Orpheusban (II, 1, 16–36), Batsányi Wieland-fordítása (BJÖM II, 238) stb.

¹⁴⁸ „durva szabások / állnak Törvényünk’ szent nevezettye alatt: / melly bal ítéleteket rakogat vállára Nemünknek / a’ tsak azért kedves, mert ezer évi, szokás.” (VERSEGHY Ferenc *Kisebb költeményei*, kiad. CSÁSZÁR Elemér, MADARÁSZ Flóris, Bp., 1910, 54.) Itt is inkább a törvények egynemélyikének a tartalmával van

„Marczali Henrik nagyon fontos megjegyzése szerint az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét abban a formában, ahogyan a 19. század első feléből származó szövegekben találkozunk vele, csak a 18. század végétől kezdve használták. Mint írja, korábban egyes jogokról, kiváltságokról, törvényekről beszéltek, s a *constitutio* olyan fogalmát, amely az alkotmány egész építményét jelenti, nem ismerték. »Az egész, mint alkotás, csak akkor állt a rendek előtt, midőn II. József nem az egyes törvényeket, hanem ezek összességét támadja meg.« Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy e politikai beszédmód gyökerei abba a szokásjogi gyakorlatba és felfogásba nyúlnak vissza, amely a *Tripartitumban* összegződött.”¹⁴⁹ Az érvelésmód tehát a lehető legjellegzetesebben a rendi *natio* nemzettudat-változatát foglalja magában. Használata mégis általánosan elterjedt volt: az adott helyzetben és vonatkozásban a legtöbbek számára szükségszerűnek tetsző sérelmi politika egy hagyományos érvrendszer elemeit használta fel és forrasztotta egységbe.

Magyarországon a 18. század végén tehát a *rendi natio-eszme* az általános. A közösségképző tényező e változatban *történeti jogi* természetű, a „Mi-tudat” határvonalait a joghoz és a hatalomhoz való viszony rajzolja ki. A magyar rendiség Kézai Simon által összedolgozott sajátos öntudatában „a *natio* »ősisége«, régi dicsősége és Pannóniára való »történeti joga« szerves gondolati egységet alkotott a nemesség társadalmi különállásának »történeti jogával« és »alkotmányjogi« igényeivel s az önmagáról alkotott erkölcsi ideálkép historizálásával [...] Vajmi kevés szál fűzte magához a magyar »nemzetiség-hez« is, hiszen e teóriában éppenséggel a magyar *nemzet* túlnyomó többségének a közösségi tudatból való elméleti kirekesztése volt a lényeg.”¹⁵⁰

b. dinasztikus identitás

A *dinasztikus heroizmus* érvelésmódja a vitézség hagyományos eszményvilágához kötődik, annak elemeit építi egybe. A vitézségnek számos értelmezése alakult ki a századok során, különféle alakváltozatokat öltve,¹⁵¹ nemzetkarakterológiába épülve,¹⁵² toposzokkal társulva.¹⁵³ Az a formája, amely a 18. század végén politikai nyelvet konstituál, a tereziánus időszakhoz vezethető vissza, egész pontosan a „vitam et sanguinem” mitizáló-

problémája, mint az elvvel magával (vö. BÍRÓ Ferenc, *A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség*, Palócföld, 1995, 480).

¹⁴⁹ TAKÁTS, *i. m.*, 674, a vonatkozó jegyzet: „MARCZALI Henrik, [Az 1790/91-iki országgyűlés, Bp., 1917], 110. Emellett érvelt ECKHART Ferenc is, az 1792 és az 1832/36 közötti országgyűlési naplók anyagára hivatkozva: »Az ősi alkotmány 1790-től kezdve válik sokszor ismételt jelszóvá.« *A szentkorona-tan története*, Bp., 1941, 254.”

¹⁵⁰ SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma...* = Uő., *Nemzet és történelem*, *i. m.*, 94, vö. 26.

¹⁵¹ Vö. BITSKEY István, *A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban* = Uő., *Virtus és religió*, Miskolc, 1999, 114–132.

¹⁵² TARNAI, *Extra Hungariam...*, *i. m.*, 11–39.

¹⁵³ Lásd pl. a Propugnaculum Christianitatis toposzát; vö. IMRE, *i. m.*, 143–173.

dó öntudatához.¹⁵⁴ A királynő beszéde és a rendek megajánlása a magyar heroizmus egy változatának a szimbólumaként rögzült a közösségi tudatban, utóbb számtalan pikturális és irodalmi ábrázolása született (kiegészülve a történelmileg téves, de rendkívül hatásos mozzanattal, vagyis hogy Mária Terézia a beszéd közben felemeli a gyermek Józsefet).¹⁵⁵

Ezen érvelésmódban a magyarok vitézségükkel megmentik a királyt és a dinasztíát, így a közjogi összetartozás egyfajta sorsközösséggént jelenik meg, újraérvényesítve egyúttal a hagyományos magyar vitézség erényét is. Mindez persze inkább a magyar rendek illúzióját jelentette, mint a két fél közötti tényleges egyensúlyt vagy megegyezést, de ez az érvelés érvényét nem korlátozta. Az 1780-as évek végi török háborúk időszakában még éppúgy ez uralkodik, ahogy nem sokkal később a francia fenyegetettség idején.¹⁵⁶ A Mi-tudat tehát a külső ellenséggel szemben képződik meg azon egység határvo-nalai mentén, amely a harcot vívja.

Csetri Lajos¹⁵⁷ felsorol és idéz Baróti Szabó Dávidtól kezdve Virág Benedeken át Batsányiig (és a fiatalabbakig, például Szentjóbi, Dayka, Csokonai, Fazekas) jó néhány költőt, író, akik megszólaltatták ezt a nyelvet a költészetben is, de nem lenne nehéz kiegészítenünk a sort. Említhetjük továbbá a magyar vezérek és győzelmek dicséretét, a Belgrád bevétele alkalmából rendezett ünnepségeket és ezek metszetekkel illusztrált ismertető cikkeket stb.¹⁵⁸ A szövegek a magyarok vitézségét zengik, de nemcsak azt eme-lik ki, hogy „El-fut az Hold, ’s a’ két fejű Sas bé-fészkel helyére”, hanem azt is, hogy a véráldozat viszonzást vár:

Örvendgy, édes Hazám! örvendhetsz, AUSZTRIA! Bízots
Országoló páltzád, mikoron Magyar örzi. Ki-mentett
Tsak nem egész Európának vesztetre fel-esküdt
S öszve-tsatoltt pallossi közül. Vért ontani most-is
Kész értted. Kedveld hívséges Népedet: hozzád
Tett szívességét ne felejtst. A’ régi Szabadság

¹⁵⁴ „Mindenkitől elhagyatva – szólította meg a rendeket Mária Terézia az országgyűlés 1741. szeptember 11-i ülésén –, egyedül a tekintetes rendek hűségéhez, fegyveréhez, az ősi magyar erényhez menekülünk, kérve a tekintetes karokat és rendeket, adjanak mihamarabb tanácsot, és hajtsák végre, a mi szükséges.” (Idézi MARCZALI Henrik, *Mária Terézia*, Bp., 1891, 90.)

¹⁵⁵ „Zálog a’ Korona: mely hódult népekben / Állandó hívséget nevel a’ szívekben. / Mikor ez a’ zálog fénylett Anyád’ Fején / Dülő Házatoknak inséges idején: / JÓZSEF! mit tett akkor a’ Magyar’ hívsége, / Villogó kardokkal ki-kelt vitézsége? / Érzékeny Anyádnak gördültek könyei, / Ragyogtak artzáján az öröm’ gyöngyei. / A’ mi erők voltak az, mely hartzolt értetek, / Általunk mentődött meg-rendült széketek” (RÉVAI Miklós, *A’ haza tért koronának öröm ünnepe*, Orpheus, I, 221; vö. MARCZALI, i. m., 93–96).

¹⁵⁶ A „monarchián belüli közös sors vállalása, a Habsburg-ház vezette birodalom iránt háborús körülmé-nyek között megerősödött lojalitástudat éppúgy része a kor nemzettudatát kifejező költészeti változatoknak, mint a józsefi intézkedésekkel szembeszegülő nemzeti sértettség-tudat”. (CSETRI, i. m., 24.)

¹⁵⁷ CSETRI Lajos, *A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében = Ma-gyarsághozjárás 1995–1996*, szerk. DIÓSZEGI László, Bp., 1996, 21–23.

¹⁵⁸ A Magyar Kurirban pl. Laudonról és a vár megvételéről szóló cikkek jelentek meg (*Báró Laudon életé-nek rövid le-írása*, 1790. évi Tóldalék, 8 kk., továbbá: *Belgrádnak utolsó meg-vétele Báró Laudon által*, uo., 45–46; vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, I, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975, 593).

E' nemes-érzésű Nemzet' fő kintse, ne kívánd,
 Hogy valamelly tsorbát szenvedgyen benne; Fejének
 Választott; szerető tagod' őltalmazad. Az alkut
 Egymásnak szentül meg-tartván nem leszen, a' ki
 Köz sorsunk' bődögságát meg tudgya zavarni. —¹⁵⁹

Azt is mondhatjuk ezek alapján, hogy „a magyar nemzettudat korabeli változatai között ez az egyik, mely természetes hazájának tekintette a Habsburg Birodalmat, a Habsburg-sas két feje közül az egyiknek a magyarságot vallotta”.¹⁶⁰ Vagyis a rendi *natio* eszméjének egyik változataként egyfajta államközösségi nemzettudat-változatot pillanthatunk meg benne, amely az államkereteket is meghatározó közösségképző mozzanatnak tekintti.

A *dinasztikus heroizmus* érvelésmódját – akárcsak az *ősi alkotmányra* hivatkozás politikai nyelvét – a legszélesebb körben használták ebben az időszakban, tekintet nélkül arra, hogy a benne egész nyilvánvalóan megtestesülő rendi *natio* eszméjével, annak valamely változatával milyen mértékben azonosult vagy nem azonosult valaki. Vagyis lazulni látszik ekkor a nemzettudat-változatok hagyománykööttsége (felekezeti és tájegységi kööttsége), a beszédmód pedig lényegében eloldódik attól.¹⁶¹ Ennek oka szintén a közvetlen aktualitásban keresendő, akárcsak az *ősi alkotmányra való hivatkozás* esetében: a külső fenyegetettség a sérelmi politizálással egyidejűleg, attól függetlenül jogossá teszi a Habsburg Birodalom iránti lojalitást is, vagyis úgy érvényesíti e másik érvelésmódot, amely az előzővel lényegileg ellentétes, hogy nem zárja ki azt.

Az államkeretek közössége, a lojalitás, az államot megtestesítő királyi hatalomhoz fűződő alattvalói viszony által megképzett identitás a magyar fejlődésben nemigen tekinthető teljesen önállónak abban a tekintetben, hogy a magyar rendek az ország tulajdonosai voltak, akárcsak a király, így az államhoz való viszonyuk a rendi közösségtudaton keresztül érvényesült.¹⁶² E közösségtudatban elevenen élt egyrészt a „hajdani középkori államkeret, *regnum Hungariae* afféle »államnemzetként«”¹⁶³ és a *Habsburg-monarchia* valós államisága. Anélkül, hogy bármelyik a másik kizárásaként jelent volna meg, korántsem estek egybe. Az eltérő változatokat éppen az egyik (*regnum*) vagy a másik (*dinasztia*) dominanciája képezte meg, a rendi *natio* eszméjének keretében és az adott viszonyok összefüggésében.

¹⁵⁹ BARÓTI SZABÓ Dávid, *A' magyar húsárokhoz* (MM I, 4, 377).

¹⁶⁰ Vö. CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, i. m., 58.

¹⁶¹ Csetri Lajos több helyütt utal arra, hogy a „kuruc” és a „labanc” nemzettudat-változatok hagyományosan egybeesnek egyfajta táji (északkeleti és dunántúli), valamint felekezeti (protestáns és katolikus) megoszlással is. Éppen ebből a szempontból feltűnő, hogy a „józsefi kor” jelentősen megzavarja e hagyományos elkülönülést: a „többé-kevésbé érvényes táji és vallási irodalommegoszlás József évtizedében valósággal az ellenkezőjére fordulhat”. (CSETRI, *A magyar nemzettudat változatai...*, i. m., 21.)

¹⁶² Vö. GERGELY, i. m., 99–100.

¹⁶³ SZÜCS, *A nemzet historikuma...* = i. m., 31.

„A' Népeket nem tsak az Országoknak határai választyák-el, 's különböztetik-meg egymástól. A' gondolkodásnak módgya, az erköltsők, 's úgy nevezetett nemzeti szokások; a' nyelv, a' törvény, a' ruha: ezek tesznek leg-inkább külömbiséget közöttük. Ezeken nyugszik, ezek által lántzoltatik-öszve minden-féle Polgári Társaság. Minél nagyobb a' hasonlatosság, annál nagyobb az egyesség, az erő, 's a' tagok közt egymáshoz-vonszó hajlandóság. Ezeknek meg-vesztegetődésekkel 's zavarodásokkal, bomolni, zavarodni kell annak-is. – A' Nyelv pedig különös természeti jele, béllyege, 's fenn-tartója minden Nemzetnek. Ennek virágzásától, vagy meg-vettetésétől, függ mindenkinek bódog, vagy bódogtalan sorsa”¹⁶⁴ – írja Batsányi a Magyar Museum ügyében 1791. szeptember 21-én közzétett tudósításában. Azokat a „láncokat” mutatja fel, amelyek egy közösséget összefűznek, vagyis a „Polgári Társaság” belső egységének letéteményeseit. Ezek pedig a törvény mellett a nyelv, a szokások, az öltözet.

A „józsefi kor” közismert témái ezek, különösen az 1790-es országgyűlés idején. Se szeri, se száma a magyar öltözet és nyelv dicséretének, erre nézve számos példát idéztünk már korábban is. Ugyanakkor az öltözetben való túlzott hivatkozás rögtön ellenhatást is szült: a nyelv és az irodalom elhagyatottságát panaszolták sokan a hazafiság eme külsődleges jegyeiben való tobzódás láttán. Számunkra azonban most csak annyi a fontos, hogy mindez nemzeti karakterjegyként kezdett értelmeződni a korabeli szövegekben. Hozzávehetjük még a magyar tánc ugyanilyen megítélését, a hagyománymentő gyűjtőprogram kiteljesedését Rát Mátyás felhívását követően, amely a kulturális primitivizmus európai mozgalmának része volt. De ide tartozik a nemzetkarakterológia régi témája is,¹⁶⁵ amely a popularitás szintjein az idegensúfoló szövegekben hagyományozódott régóta.¹⁶⁶ Elég egyértelműen látszik ebből is, hogy a nyelv, a szokások, az öltözet stb. által befelé teremtődő egység kifelé határozott idegenképpel társul.

Az etnikulturális identitás is alapvetően a MI és az ŐK opozíciós logikája szerint működik, s ez a mozzanat a „józsefi kor”-ban különösen hangsúlyosság válik. „A' naponként Hazánkba sereglő sok gyűlevész népnek bitang nyelvétől lenyomattatik; ismét majmaik lészünk a' Németeknek, 's nyelvünkkel, öltözetünkkel egyvetemben nemzeti erköltseinket-is le-tesszük. Ennek a' maszlagnak most lehet elejét venni” – írja Batsányi.¹⁶⁷ A Mindenés Gyűjtemény cikkében nagyon hasonló megfogalmazást találunk:

¹⁶⁴ BJÖM II, 255.

¹⁶⁵ Vö. Henry VYVERBERG, *Human Nature, Cultural Diversity, and the French Enlightenment*, New York, 1989, 76–82 (*National Character*); VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., 1991, 211–217; *Nemzetkarakterológiák*, szerk. HUNYADY György, Bp., 2001.

¹⁶⁶ Lásd *Közköltészet*, I, *Mulattatók*, kiad. KÜLLÖS Imola, Bp., 2000 (RMKT 18. sz.), 223–271, 472–474.

¹⁶⁷ BJÖM II, 203. Ugyancsak „idegen maszlag”-ról beszél Telekihez írott 1788. november 1-jei levelében is (BJÖM I, 529), s nagyon hasonlóan fogalmaz egyik verse jegyzetében, a Magyar Museum hasábjain: „A' többek között a' végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama' seprejét, a' Svábságot, hogy Népünket a' föld-mivelésre tanítsa, és (a' mint a' Szomszédok mondani szokták) erköltseinek durvaságából ki-vetkettesse!! – Lehet-e egy szabad-érzésű Hazafinak, sőt önnön magának a' természetnek, bosszontására nagyobbat gondolni?” (MM II, 1, 60.)

„Valósággal nagy meg-utálása az egész Magyar Nemzetnek, hogy holmi idegenek egy páltzával bé-jönek Hazánkba, itt Kelnerekké, Vendégfogadósokká, Kalmárokká lesznek, a' szegény Magyar Népnak 'sirjával fel-híznak, meg-gazdagodnak, 's még tsak annyira sem méltóztatják Nemzetünket, hogy nyelvünket meg-tanulják.”¹⁶⁸ Az Uránia *Bévezetése*-ben a nyelv „az a' *Végvár*, a' melly az Idegent, míg Idegen, el-tíltt Határinktól, vagy Haza-fivá által változtat”.¹⁶⁹ Nem kevés további példa lenne még említhető a kor kiterjedt pasquillus-irodalmából is, köztük neves szerzők, pl. Gvadányi József tollából,¹⁷⁰ ezekben is gyakran feltűnik a megrontás metaforája (amennyiben a magyar nyelv a szűz leánnyal azonosítódik).¹⁷¹ Nyilvánvaló e megfogalmazásokban az aktuálpolitikai vonatkozás, a németellenesség, de jól látható az is, hogy az érvrendszer túlmutat ennek „kuru-cos” karakterén.

Jellegzetesen a premodern etnokulturális identitás, a *natio* szemléleti jegyei fedezhetők fel a fenti szövegekben. „A történelem különböző korszakaiban és különféle társadalmi struktúrákban szerepet játszanak nagyjából körvonalazható közös területen élő nagyobb embercsoportok, amelyek – függetlenül belső társadalmi tagozódásuktól és aktuális politikai szervezeti kereteiktől – közös történelmi múltjukból következően általában legtágabb értelemben vett nyelvi és kulturális összefüggések alapján alkotnak egyiséget, és összetartozásukat, ti. más csoportoktól való elkülönülésüket (»Mi-csoport«-mivoltukat) specifikusan ez összefüggések szerint tartják számon.”¹⁷² Mégsem mondható azonban, hogy itt egy premodern nemzettudat jelenne meg változatlan formában. A nyelv, a szokások, az erkölcsök által meghatározott etnokulturális identitásnak ugyanis megváltozott a helyi értéke: a jelentősége hihetetlen mértékben megnőtt, s általában véve konstitutívá lett. Az etnokulturális identitás egy primér közösség számára eredendően adott létállapotot formalizál a MI-tudat kontrasztív önmeghatározásában (tehát a „van” világára épül), egy másodlagos közösség önmeghatározásában *előbb eszmeként jön létre*, s csak utóbb terjed szét ilyen funkciójában a mindennapi tudat szintjén (tehát a „kell” világára épül).

¹⁶⁸ MindGy 1790, III. Negyed, 153. Lásd még ugyanezt a gondolatmenetet PÉCZELI Orpheusban (II, 2, 194–198) megjelent alkalmi versében is: „Nemzetünk sínlódott e' nagy nyavalyában / Hogy idegen volt ő saját Hazájában. / Tsak a' neve vólt-meg, hogy Magyaroknak hívták, / De a' Haza zsírját idegenek szívták.” (*Köszönet az Ország Rendeihez, Midőn 1790ben Rák Ildikén A' köz dolgok folytatására a' Magyar nyelvet rendelték.*)

¹⁶⁹ *Első folyóirataink: Urania*, kiad. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999, 15.

¹⁷⁰ Vö. *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, kiad. LÖKÖS István, Bp., 1989; vö. BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888; RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágosodás, i. m.*, 781–822.

¹⁷¹ Lásd erre nézve RÁKAI Orsolya, *Az eleven kép: A nemzet és a nyelv kongruenciájának néhány kérdése a XVIII–XIX. század fordulóján = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1999, 212–215.

¹⁷² SZÜCS Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban = i. m., 210.

4. Identitásképzés

a. politikai és kulturális határvonalak egybeesése

„Ha a' Magyar Nyelvet hozzuk-bé, állani fogunk: ha a' Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy előbb el-öl az idegenek özöne, 's Nemzetünk korts-zürzavar lessz” – írja Kazinczy már idézett kommentárjában, melyet Fáy Ágoston beszédéhez fűzött.¹⁷³ A sok-nemzetiségű állam ténye addig éppen a latin mint államnyelv evidenciáját vonta maga után a közgondolkodásban. A fenti érvelés éppen megfordítja a dolgot: a latin visszahozatalával a magyar nyelv nemzetet megtartó ereje sérülne, s így felmorzsolná az idegenek. A kor államnyelvi harcai kapcsán igen élesen vetődött fel ez a probléma. A *védelt nemzetet magyar nyelvről* szóló recenziójában írja Batsányi, hogy „egyik Európai Országnak sinsz olly nagy szüksége egy *Nemzeti Nyelv*re, mint a' Magyar Birodalomnak; mivel-hogy egyik sinsz olly temérdek sok-féle nyelven 's hiti-valláson lévő népekből öszve-alkotva”,¹⁷⁴ majd Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében így fogalmaz: „Ha egyszer sok-féle, szép, tudós Könyveink lesznek; ha Nyelvünknek illendő betse leszen: majd önként fogják azt még az Idegen-Országbeliek-is tanulni. Általlátták majd a' Horvátok 's Tótok is, hogy tanátsosabb, egy költséges holt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniok, 's ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája 's védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek.”¹⁷⁵

Az önmeghatározás jellegzetesen *kontrasztív*,¹⁷⁶ s itt nem pusztán a latinnal való szembesülés a lényeges immár: a magyar nyelv „idegen maszlag” általi veszélyeztetettsége, az „elkorcsosulás” réme válik az egyik fő elemmé. A nyelv nem organizmus, mely individuummá tesz a többi nemzet között, hanem zárt rendszer, amely elválaszt azoktól.¹⁷⁷ Annak eszköze, hogy megrajzolhatóak legyenek egy új közösség határvonalai. A nyelv *közös használata* a definitív elem (miként az *Encyclopédia* szócikkében is), nem maga a nyelv mint kulturális önelv.¹⁷⁸ A viszony persze könnyen megfordulhat, s utóbb egyértelműen meg is fordul, s akkor (de csak akkor) beszélhetünk arról, hogy a nemzet

¹⁷³ Lásd Orpheus, I, 2, 160–161.

¹⁷⁴ BJÖM II, 210.

¹⁷⁵ BJÖM II, 203. A Mindenes Gyűjtemény cikkében is azt olvashatjuk, hogy „abban áll a' Nemzet' ditsősége, [...] hogy a' mi nyelvünk légyen a' maga Hazájában az első, 's a' mi Literatúránkat ne tsak meg-esmérjék, hanem betsüljék is az idegen Nemzetek.” (1790, IV. Negyed, 47.)

¹⁷⁶ Vö. ARMSTRONG, i. m., 5.

¹⁷⁷ A jelenség nem igazán értelmezhető az empirikus, illetve racionalista nyelvszemlélet fogalmi kettősségében, hiszen a kontrasztivitás nemcsak az empirikus nyelvszemlélettől, hanem a racionalistától is idegen: ennek instrumentalizmusa magában foglalja azt a premisszát, hogy a nyelvek között nincsen lényegi különbség.

¹⁷⁸ „L'idée de nation apparaît donc comme indépendante de la langue, s'est au contraire la langue qui reçoit sa légitimité de la nation. [Itt hosszabb idézet következik az *Encyclopédiából*.] Le problème est celui de la légitimité: une langue ne mérite ce nom que si elle – ou ses émanations dialectales – est parlée par l'ensemble de la nation. 'Une langue est la totalité des usages propres à une nation, pour exprimer ses pensées par la voix', dit le même article. C'est la nation qui définit ici la langue, et non l'inverse.” (Anne-Marie MERCIER FAIVRE, *La nation par la langue: philologie, nationalisme et nation dans l'Europe du dix-huitième siècle = Nations and Nationalisms...*, i. m., 170.)

predomináns kulturális identitásként működik. E perspektíva azonban nem fedheti el azt a sajátosságot, hogy a „józsefi kor”-ban a nyelv, s tágabban véve az etnokulturális hagyomány egésze még nem így funkcionált, noha egy új közösségtudat megképzésének az eszköze volt, s e közösségtudat a politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén kezdett elkülönülni.¹⁷⁹

„Egy úton jártak a’ régi Törvényszabók mindég. Mindenike olly kötelet keresett, a’ melly a’ Pólgárt a’ Hazához, és a’ Pólgárt a’ Pólgárhoz szorította; ’s fel is találta azt majd házi szokásaikban, majd Vallásbeli tzeremóniáikban” – mondja Kazinczy Rousseau-val a lengyel alkotmányterv fordításában.¹⁸⁰ Rousseau kései munkáiban, éppen azokban tehát, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták a „józsefi kor”-ban (lásd minderről korábban), az etnokulturális elv mint eszmény jelenik meg egy zárt, osztatlan közösség ideális összetartó erejeként, biztosítva a szabad egyének szerződésével létrehozott állam működésének, pontosabban irányításának hatékonyságát. A premodern etnokulturális elv, noha konstitutív válik, nem lesz önelv: a középpontban az állam mint a modern értelemben vett nemzet megtestesülése áll.

Rousseau magyar követői számára a helyzet bonyolultabb, hiszen az állam hagyományosan, de a „józsefi kor”-ban különösen a *regnum* és a *dinasztia* közötti megosztottságban létezett, mint egy hajdani államkeret (*regnum Hungariae*) fikciója, s mint a (Habsburg) Birodalom valós államszervezete.¹⁸¹ Ami van, azzal nem lehet feltétlenül azonosulni, amivel pedig lehetne, az csak volt: egy új identitás kristályosítási pontja valahol a kettő között helyezkedhet el, mindkettőhöz kötődve. Az etnokulturális elv ezt a valamit volt képes körvonalazni, ezért változott meg a helyi értéke. Egy nagyobb társadalmi-politikai egység identitását, amely betöltheti a politikai filozófia modern (egységes és oszthatatlan) nemzetfogalma által teremtett üres helyet az identitások hálójában. A Haza szimbólumát a mindenki számára egységes és oszthatatlan ’magyar-ország’ kapcsolat kezdi meghódítani, amely egyszerre teremt MI–ŐK oppozíciót politikai (ország)határ és etnokulturális határ(vonal) mentén. Világos a folytonossága a ’regnum’ történeti fikciójával és közjogi artikulációjával, de az etnokulturális identitással való összeszővődöttségében egészen új minőséget képvisel.

b. a regnum átértelmezése

A Pannóniára való történeti jog és a hajdani középkori államkerettel való folytonosság a ’regnum’ képzetét a rendi *natio* identitástudatának szerves részeként értelmezte: ’ország’ a nemességnek volt. A kettős honfoglalás Kézai Simon által összefoglalt gondolata a

¹⁷⁹ John Armstrong fogalmaival: a „boundaries”-t a „frontiers” szolgálatába kívánták állítani (*i. m.*, 9–10); jelentésük és egybeesésük talán az (ország)határ(vonal) szójátékkal adható vissza.

¹⁸⁰ Orpheus, I, 1, 97. Kazinczy a mű második fejezetét fordította le (*Esprit des anciennes institutions*, lásd *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, Peyrou/Moultou, 1782, I, 421–425).

¹⁸¹ Lásd erről korábban, Szűcs Jenőt idézve.

hun–magyar azonosságra és folytonosságra épül. Az Attila által egyszer megszerzett ország elveszett ugyan, de a hunok leszármazottai, a magyarok visszaszerezték azt. A honszerző ősök tulajdonképpen leszármazottja azonban a nemesség, hiszen ők azok, akik bátorságukkal és vitézségükkel kiváltak a gyávák (a későbbi szolgák) nagy tömegéből, s megvívták az országot, így jogosan birtokolják is azt. Ezt a hagyományt éltette a történetírás, s ez a történeti narratíva vált – az iskolai oktatáson keresztül is – az egyetlen érvényes történeti hagyománnyá,¹⁸² ami természetszerűen a rendi natio identitásának szerves része volt.

Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 18. század közepi felfedezése és közreadása e hagyomány átértelmezésére teremtett lehetőséget. „A Szkítiából történt kétszeri kijövetel, az ősként vállalt Attila pannóniai uralma Anonymusnál sem hiányzik, csak hogy ez a visszatérés kényszerű előtörténetévé kicsinyedik, amelyen »minek többet?« felkiáltással suhan keresztül a szerző. Művének tárgya az ország megvívása és ennek epikus igényű megörökítésével a 9. századi honfoglalásmondák legbővebb tárházába vezette az olvasót.”¹⁸³ Attila vagy Árpád? – tehetjük fel sarkítva a kérdést, de talán célszerűbb leváltás helyett hangsúlyváltásról beszélnünk. Anonymusszal az ország végső megszerzésére, a megtelepedésre került át a hangsúly, de a hun hagyomány megtagadása nélkül, ez volt az az eszmei mozzanat, amelynek óriási hatása volt az identitásképzésben is a 18. század végén.

A történetírók egymás között lefolytatott vitái e kérdésekben ugyanis túlléptek a szaktudományos kereteken, ami valójában teljesen természetesnek tartható, hiszen az érvényes történeti hagyomány alapkérdéseiről volt szó. Az Attila és Árpád közötti hangsúlyváltásban két alapvetően eltérő identitáslehetőséget pillanthatunk meg. John Armstrong ír részletesen a nomád és a letelepedett etnikai csoportok identitásainak eltéréséről, s magáról az identitásváltásról a nyugati társadalmakban (szemben az iszlám országokkal, ahol a nomád identitástípus maradt érvényes). A középkori magyarokat kivételként tárgyalja mint olyan letelepedett népet, amely alapvetően megőrizte nomád identitásának elemeit.¹⁸⁴ A 18. század végén éppen e tekintetben történik döntő változás: a nomád típusú hun-mítosz kiegészül az inkább az országszerzést hangsúlyozó hagyománnyal, majd összeolvad vele és háttérbe szoríttatik általa. A territórium középpontba emelése azonban egészen más identifikációs energiával rendelkezik: nyitott az egység és az oszthatlanság felé, miközben nem zárul be a kiváltságokra épülő identitásváltozatok előtt sem. A „józsefi kor” versengő identitásváltozatai így egyaránt alkalmas történeti narra-

¹⁸² Vö. MARGÓCSY István, „A tiszta magyar”: Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában = *A szétszórt rendszer*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 136.

¹⁸³ SZABADOS György, *A krónikáktól a gestaig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, ItK, 1998, 631.

¹⁸⁴ Vö. ARMSTRONG, i. m., 14–53, a magyar kivételre nézve lásd 47–51.

tívára leltek mindabban, ami a territóriumhoz kötődött, ugyanakkor a territoriális elv maga is önálló (és újszerű) identitásváltozat kristályosítási pontjává vált.¹⁸⁵

Jól mutatják mindezt a korszak beszédmódjainak sajátos témái.¹⁸⁶ A honfoglalási eposz megírásának szükségessége ekkor merült fel hangsúlyosan. A jezsuiták kiterjedt latin nyelvű eposzirodalma, mint azt Szörényi László kimutatta,¹⁸⁷ előbb a Habsburgok birodalmi politikájának szolgálatában állott, majd fokozatosan idomult a rendi érdekekhez. De ehhez képest egészen új fejlemény a honfoglalás megéneklésének szükségességéről való széles körű disputa és a próbálkozások egyre növekvő száma.¹⁸⁸ Ugyancsak a territoriális elv térhódításával hozható összefüggésbe a visszavonás témájának újszerű értelmezése és a Mohács-tematika előtérbe kerülése. Az eredendően vallási egyenlenségekre alkalmazott *visszavonás* kifejezés a republikánus beszédmód alaptémájához, az erkölcsi romlás fölötti kesergéshez kötődött. Elsősorban Batsányi volt az, aki ezt az országot pusztulásának okaként mutatta fel, összekötve Mohács példájával. A széthúzás így az ország egységének, egész közvetlenül: territoriális egységének a veszélyeztetője, amint azt a történeti példázat is érzékelteti (ezért szorulhatott aztán háttérbe Várna Moháccsal szemben). A Hunyadiak s kiváltképpen Mátyás pedig nemcsak a jó uralkodó hagyományos szerepében jelentek meg, hanem az ország nagyságának ellenpontját képezték meg a Mohács-példázattal szemben.¹⁸⁹

A territoriális elv mentén alakuló identitás narratívái azonban nem pusztán ideologikus beszédmódokban és történetírói szakmunkákban formálódtak, hanem magának a keletkezőben lévő (szép)irodalomnak is fontos tárgyai lettek, műfajok megújulását és teremtését eredményezve. Most itt elegendő talán csak Dugonics *Etelkájára* utalnunk, amely egyedi módon ötvözi a szaktörténeti fejtegetéseket (lásd a jegyzeteit), az ideologikus beszédmódokat (kulcsregény), a történeti mítoszképzést (eposzi szándékok) és az érzelmes történetmesélést (román).¹⁹⁰ Dugonics abban is kiemelkedő szerepű, hogy az eredetkérdésben kibontakozó másik vitának, a finnugor rokonítás témájának is teret ad, s nemcsak teret ad, de nagy hatással elvégzi azt a hagyománykapcsoló műveletet, amely a

¹⁸⁵ Vö. Benedict ANDERSON elemzését könyve második kiadásának zárófejezetében: „Until late in the eighteenth century no one thought of these languages [a holland, az orosz és a cseh nyelvekre utal példaként] as belonging to any territorially defined group. But soon thereafter [...] 'uncivilized' vernaculars began to function politically in the same way as the Atlantic Ocean had earlier done: i. e. 'separate' subjected national communities off from ancient dynastic realms.” (*I. m.*, 196.)

¹⁸⁶ A kor történetiszemléletének alapos, részletekbe menő újabb feldolgozásai vannak, amelyeket mi is alapul vettünk, de adataikat megismételni itt nem szándékozunk (MEZEL, *Történetiszemlélet...*, *i. m.*; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának...*, *i. m.*, 167–193, *Az írók történelme* című rész).

¹⁸⁷ SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993.

¹⁸⁸ BORBÉLY Szilárd ennek kapcsán kiemeli a vergiliusi és az ossziáni eposzi modellek szerepét is, mely modellek a honszerzés megéneklésének poétikai lehetőségei után kutató korabeli írók számára kínáltak (Horvát István és Vörösmarty Mihály: *történeti és irodalmi fikció találkozása = Vörösmarty és a romantika*, *i. m.*, 114–116).

¹⁸⁹ Vö. Anthony D. SMITH, *Az „aranykor”...*, *i. m.* Elemzései a honszerzés narratíváinak vonatkozásában is érvényesek.

¹⁹⁰ Lásd minderről részletesen PENKE Olga tanulmányát az *Etelka* kritikai kiadásában (Debrecen, 2002).

történetírásban végbement: egy leszármazási láncba integrálja a finnugor, a hun és a magyar népcsoportokat.

E mozzanat különös jelentőségére Margócsy István mutatott rá, mikor kiemelte, hogy e felfogás módszertani implikációi szerint „a történeti hagyomány eddigi »tényeivel« szemben is a nyelvnek és a nyelvtörténetnek kell primátust biztosítani»¹⁹¹ az identitásképzés szempontjából oly kitüntetett szerepű eredetmítoszok levezetésében. Nyilván nem arról van itt szó, hogy a finnugor nyelvrokonítás eredendően együtt járna az organikus nyelvszemlélettel, hanem sokkal inkább arról a felismerésről, hogy bizonyos összefüggésekben a nyelv is lehet identitásképző tényező. S ha arra gondolunk, hogy a politikai és a kulturális identitás határvonalai hogyan csúsztak egymásba ekkoriban a területiális elv mentén, e narratíva felbukkanása nem is tűnik olyan meglepőnek.

c. az etnikulturális elv mint átmeneti egység

Kazinczy így fogalmaz korábban már idézett kommentárjában az 1790-es államnyelvi viták kapcsán: „Ellenben ha a' Magyar nyelv hozattatik-bé, (a' melyre az Uralkodás terhet oly fáradhatatlanul hordott JÓZSEF Maga-is hajlott, a' deák Nyelvtől el-állván, és utolsó tavalyi Rendelése mellé nem a' Deák, hanem a' Magyar fordítást tétetni parantsolván) Nemzetünkben különös Nemzet válik, örökös fal lessz a' Magyar és nem-Magyar közt vonva, 's az idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhez hal-el; szemlato-mást fogunk elő-menni a' tanulásban, Magyar tsemetéink Magyar nevelőket kapnak, 's a' Mesterségekben és Tudományokban oly szerentsés virágzásra lépünk, mint a' millyenre Német Ország lépett, minekutánna a' ki-hóltt Római és az idegen Frantzia Nyelvtől el-állott, 's tulajdon nyelvén kezdte írni könyveit.»¹⁹² Figyeljünk a pontosvesszőre!

Két teljesen különböző gondolatmenetet választ el, mégis úgy, hogy valamilyen kapcsolatot teremtsen közöttük, s ezekben két beszédmód és két identitásváltozat tűnik elénk. A korcsosulás és az elzárkózás a republikanizmus, a fejlődés és a mintakövetés a tudós hazafiság fő témája. Etnokulturális hagyomány és civilizatorikus öntudat, politikai és predomináns kulturális identitás. A területiális elv az, amelynek mentén egymás mellé kerülnek; egymás mellé, s nem igazán kapcsolatba. Az etnikulturális identitás helyi érté-

¹⁹¹ MARGÓCSY, i. m., 137.

¹⁹² Orpheus, I, 2, 154–155; lásd még ugyanezt a gondolatot a *Hamlet*-előszóban is: „Ezek a szomorú emlékeztető idők tanítottak meg bennünket arra, hogy nyelvünk megtartása s elterjesztése nélkül hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a nemzet nem különös nemzet, hanem csak kolónia lesz; sőt egyedül ezeknek köszönhetjük azt, hogy hazai literatúránk a német nyelv terjesztgetése által vetélkedésre ingereltetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a magasságra lépett, amelyre különben fél százada kívántott volna.” (KazMűv I, 721.) Itt kell megjegyeznünk, hogy ezt az előszót Aranka Györgynek írott, 1790. július 1-jei levelében „szörnyű Dedicatio”-nak nevezi (KazLev II, 79). Minthogy azonban – amint láthattuk – az ebben kifejtett gondolatok néha szövegszerű egyezést mutatnak a Fáy-jegyzettel, amelyet pedig nemcsak az Orpheusban közölt, hanem elküldött a HMNT-be, aligha gondolhatunk tartalmi fenntartásokra, sokkal inkább a túlfűtött hangvétel, s egyáltalán: maga a dedicatio műfaja tűnhetett számára „szörnyű”-nek. Később, 1805. augusztus 15-i levelében is úgy említi a *Hamlet*-ajánlást, mint amit még akkor is örömmel olvas (KazLev III, 409).

ke ezzel megváltozik, az európai civilizációs öntudat érvénye ugyanakkor töretlen, hiszen nem kis mértékben ez biztosítja a modernizációs program belső energiáit. A res publica litteraria pedig a modern politikai nemzetfogalom irodalmi előalakjaként értelmezhető.

A nemzet kialakulóban lévő modern fogalma a „józsefi kor”-ban tehát a politikai identitásváltozatok versengését eredményezte. Egyik politikai identitásváltozat sem jutott azonban a predomináns kulturális identitás pozíciójába, így modern értelemben vett nacionalizmusról még nem beszélhetünk ekkor. A territoriális elv volt az a kristályosítási pont, amelyen az identitásváltozatok fúziója és átalakulásuk hosszú, bonyolult folyamata elindult. Ez az adott történelmi időpillanat vonatkozásában ugyanakkor azt jelentette, hogy a Haza szimbólumában többféle identitásváltozat értelmezte önmagát, így a kor patriotizmusa különmű és szétartó jelenségek halmaza, s inkább a patriotizmus kifejezés többes számú használata indokolt. A kialakulás pillanata ez, a narratívák és a szimbólumok átrendeződésének, új egységbe szerveződésének ideje.¹⁹³ A folyamat reflektált, de természetesen nem tervszerű és kimódolt. Ekkor áll össze azon modern identifikációs készlet elég tekintélyes része, amely aztán a későbbiekben kérdéssé sem tett módon működik a mindennapokban, az oktatás és a nyilvánosság tudatképző mechanizmusai által folyamatosan karbantartva és megújítva.

Az etnokulturális elv kitüntetett szerephez jut az identifikációban és a patrióta éthosz megalapozásában. Az ideologikus identitásképzés olyan létező hagyományra lelt benne, amely alkalmas volt egy új politikai identitás konstituálására a territoriális elv mentén, új nemzetfogalom jegyében (más identitásváltozatokkal versengve, azoktól bizonyos kulturális alakzatokat átvéve). Az etnokulturális elv azonban – mint az elnevezés is mutatja – eleve kettős természetű, egysége a modernitás közegében hamarosan megbomlik, szétválik etnikai és kulturális identitásváltozatokra, melyek működése ellentmondásos és fölöttébb problematikus. A „józsefi kor”-ban az etnikai elv kizáró jellegét korlátozta a többi, még hasonló érvényű identitásváltozat, utóbb viszont átütővé is válhatott, miként azt Kisfaludy Sándor *Az emberszívnek örvénynyei* című drámájában is láthatjuk, hogy csak magyar és irodalmi példát hozunk.¹⁹⁴ A kulturális elv pedig a nyelvszemlélet és a fejlődésképzet átalakulásával egyre inkább predomináns pozícióban kezdett megjelenni, létrehozván a nemzeti identifikáció rousseau-i típusa után a herderi változatot is, először talán Csokonai életművében.¹⁹⁵

¹⁹³ Vö. ANDERSON, *i. m.*, 204–205.

¹⁹⁴ Vö. NAGY Imre, *Nemzet és egvényiség*, Bp., 1993, 45–51.

¹⁹⁵ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, 1993, 151–158.